جيڪي بنگال سان ٿيو

مرتب:

رسول بخش پليجو

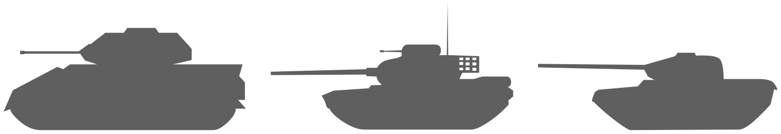

چاپو پهريون: اپريل 1973ع

چاپو ٻيون: فبروري 1989ع

سنڌي عوامي برقي ـ ڪتاب

Sindhi Awami e-Books

مهاڳ

”اوير پاڪستان ۾ جي ڀيانڪ واقعا ٿيا ۽ جا قيامت ٿي گذري، سو سڀ ڪجهه هڪ خوفناڪ خواب پيو لڳي. اسين انجو تصور به نه ٿا ڇاهيون. مان وري ڪڏهن به اهو ساڳيو ماٺهو ٿي نه سگهندس، جيڪو انهن واقعن کان اڳ هوس. اڄ به اسين انهن ڳالهين جو سوچيون ٿا ته ننڊ ڦٽيو ٿي پوي، اسين ڪي جهنگلي ڪونه آهيون. اسين سڌريل انسان آهيون. پر اسين ڪن جهنگلين جي چنبي ۾ اچي وياسين . . . . مون اول ئي شيخ مجيب الرحمان کي ٻڌايو آهي ته جو ڪجهه ٿيو آهي، ان تي اسانکي سخت افسوس آهي . . . . انهن واقعن تي رڳو ويچار ڪرڻ سان به منهنجا لڱ ڪانڊارجي ٿا وڃن. جو ڪجهه ٿيو آهي، ان تي مونکي ۽ اسان سيني کي ڏک رسيو آهي.“

(صدر ڀٽو، ڪئناڊا جي براڊ ڪاسٽنگ ڪارپوريشن سان انٽرويو ۾، 23 جنوري 1972ع)

اڄ پاڪستان ۾، نئون ورق ورائڻ، نئون پاڪستان اڏڻ، ماضيءَ جي غلطين مان سبق سکڻ، ۽ پنهنجي گريبان ۾ منهن وجهي ڏسڻ جي باري ۾ گهڻو ڪجهه چيو ٿو وڃي . . . .

مگر اهو ڏسي ڏک ٿو ٿئي ته، خيالن جي اظهار جي ٿوري گهڻي آزادي بحال ٿيڻ جي باوجود، اسان پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائڻ ۽ حقيقت تائين پهچڻ جي حاجت محسوس ڪانه ڪئي آهي. انهيءَ لاءِ ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته اسان کي پورو پتو پوي ته مارچ ۽ ڊسمبر 1971ع جي وچ ۾ اوير پاڪستان ۾ ڇا وهيو واپريو؟ جيستائين اسان کي اوير پاڪستان جي باري ۾ حقيقت جي پروڙ نه پوندي، تيستائين اسان جو قومي ضمير جاڳي ڪين سگهندو.

پر اسان جي پريس، پنهنجي عادت موجب، اڄ به ان ڏکوئيندڙ پر اهم معاملي تي توجهه ڏيڻ کان نٽائي رهي آهي.

ٻيءَ سڄيءَ دنيا ۾ ڪن پاڪستانين کي خبر آهي ته اوير پاڪستان ۾ فوجي ڪاروائي، نسل ڪشيءَ لاءِ هڪڙي سڄي قوم جو ڪوس هو . . . .

هن ٻوائتي ڪاروائيءَ ٻين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ نازين، ويٽ نام ۾ آمريڪين ۽ انڊونيشيا ۾ سهارتو ٽوليءَ جي ظلمن کي به مات ڪري ڇڏيو . . . .

قتل عام ٿيو، ۽ اسين ان ڏوهہ ۾ ماٺيٽا شريڪ هئاسين. قوم پاڻ کي ان ڏوهہ کان ڪيئن ٿي آجو ڪري سگهي، جڏهن ان کي ان ڏوهہ جي پوري حقيقت بہ معلوم نہ آهي؟

اڄ پاڪستان ۾ اها گهُرَ ڪئي ٿي وڃي تہ يحيا ۽ هن جي ساٿين کي ڦاسيءَ تي چاڙهيو وڃي. ڦاسي ڇا لاءِ؟ انهيءَ لاءِ تہ هو ملڪ جي فوجي شڪست جو ڪارڻ بنيو، ۽ نہ انهيءَ لاءِ تہ هن انهن ماڻهن جو ڪوس ڪرايو، جن کي اڄ بہ اسين هم وطن سڏي رهيا آهيون. اسان جون اخبارون انهيءَ تي تہ واويلا مچائي رهيون آهن تہ بهاري، مڪتي باهنيءَ جي ڏاڍاين جو شڪار ٿي رهيا آهن؛ پر هو فوج جي ڪيل خونريزيءَ تي اڃا تائين خاموش آهن. اسين اهڙين اخبارن جي سچائي ۽ معتبري نہ مڃينداسين. بهارين جي حمايت ۾ تہ عام هڙتال ڪئي وئي، باقي برباد بنگالين جي باري ۾ هڪ بہ ٿهراءُ پاس نہ ڪيو ويو، ۽ هڪ بہ ايڊيٽوريل نہ لکيو ويو!!

جڏهن هڪڙي قومي اخبار، ٽيليويزن تي ڍاڪا جي آڻ مڃڻ جي فلم ڏيکارڻ تي ايڊيٽوريل ۾ احتجاج ڪري ٿي، تہ اهو فقط اهو ئو ڏيکاري ٿو تہ ڪيئن نہ اسان کي باقاعدي بي خبر رهڻ تي هيرايو ويو آهي، ۽ ڪيئن نہ اسين پنهنجو پاڻ کي ٺڳڻ ۾ ماهر ٿي ويا آهيون! اسين اُٺ پکين ۽ هڪ طرفو سوچڻ وارن جي قوم بنجي ويا آهيون.

اوڀر پاڪستان ۾ فوجي ڪاروائيءَ جي نوَن مهينن دوران، سمنڊ پار رهندڙ پاڪستانين، ڏاڍي ڏک ۽ ڏهڪاءَ جي جذبن سان ٽيليويزن تي اهي تصويريون ڏٺيون، جن ۾ پاڪستاني سپاهين ۽ رضاڪارن جي درندگي ڏيکاري ويئي هئي؛ ۽ اخبارن جا اهي اکين ڏٺا احوال پڙهي صدمو پهتو، جن ۾ لکين بنگالين جي بيوسي ۽ مظلوميءَ جون خبرون هونديون هيون . . . .

مغربي ملڪن جا رهاڪو، جن جي سنسني خيز ۽ تشدد وارن واقعن لاءِ اوسات بي انت آهي، تن لاءِ سارو عرصو، پاڪستان ۽ بنگلا ديشُ، هيبتناڪ ڪهاڻين جو مکيہ موضوع رهيا. اسان کي هنن جو انهن ظلمن تي حد کان زيادہ زور ڏيڻ پسند نہ هو ۽ اسان هنن جي نيت ۾ بہ شڪ ٿي ڪيو، پر اسان حقيقتن کان انڪار ڪري نہ ٿي سگهياسين.

جيئن تہ مغربي پريس ۾ اوڀر پاڪستان جي مناسب سياسي چنڊڇاڻ ناپيد هئي، ان ڪري اتي جي موجودہ حالتن کي سمجهڻ لاءِ اسان اها ضرورت محسوس ڪئي تہ اتي جي ماڻهن کي پاڪستان جي اصلي سياست کان واقف ڪيو وڃي.

مگر اڄ اسان کي ان کان بہ وڌيڪ اهم ضرورت درپيش آهي، ۽ اها ضرورت آهي پاڪستان ۾ پاڪستانين کي حقيقت کان واقف ڪرڻ. اسان ڪڏهن بہ ڪونہ سوچيو هو تہ، اسان محدود وسيلن وارن کي، پريس تان پابنديون لهڻ کان پوءِ اهو فرض سرانجام ڏيڻو پوندو. بهرحال، هنن تلخ ۽ اڻ وڻندڙ سچائين پڌائڻ جي اهميت مدنظر رکندي، اسان اوير پاڪستان ۾ ڪوس جي باري ۾ هي ڪتابڙو ڪڍڻ جو فيصلو ڪيو آهي.

هن ڪتابڙي جو مواد هڪ طرفو ضرور آهي، پر طرفداريءَ وارو نہ آهي. فوج جي دهشت انگيزي بيان ڪندي اسين انهن ڏاڍاين کان انڪار ڪونہ ٿا ڪريون، جي عوامي ليگ جي پوئلڳن، فوجي مداخلت کان اڳ ۽ اوير پاڪستان جي هار ٿيڻ کان پوءِ، غير بنگالين جي خلاف ڪيون. انهن جي اسان جي ماڻهن کي خبر آهي. اهي ڳالهيون وڌاءُ ڪري پاڪستانين کي پڌايون ويون آهن. انهيءَ هڪ طرفي اطلاع جي مقابلي ۾ ئي اسين هي حقيقتون پڌائڻ گهرون ٿا. اسين اهو ڪجھ پڌائڻ چاهيون ٿا جو نہ پڌايو ويو آهي. ائين ڪرڻ مان اسان جو مطلب، قومي ضمير جاڳائڻو آهي ۽ نہ الزام تراشي.

اسان کي احساس هو تہ مغربي پريس ۾ نسلي ۽ مسلمانن خلاف تعصب موجود آهي، ان ڪري خبرن جي انتخاب ۾ پوري خبرداريءَ کان ڪم ورتو ويو آهي. هتي جيڪي رپورٽون پيش ڪيون ويون آهن سي هر لحاظ کان اعتبار جوڳيون آهن، ۽ انهن ۾ وڌاءُ يا غلط بياني هجڻ جو ڪو سبب ڪونهي.

پهريون رپورٽون، ٻن پرڏيهي اخبار نويسن، سمن ڊرنگ (Simon Dring) ۽ ميڪائيل لارينٽ (Michael Laurent) جون آهن. 15 مارچ 1971ع جي رات جو، پاڪستاني لشڪر ڍاڪا ۾ موجود مڙني 35 غير ملڪي اخبار نويسن کي پڪڙي، پرڳٽي مان نيڪالي ڏني. انهن پنجتيهن مان مٿيان ٻہ ڄڻا ملٽريءَ کان لڪي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا، ۽ هنن ئي فوجي ڪاروائي جي منڍ وارو يعني 25 ـ 26 مارچ جو اکين ڏٺو احوال دنيا کي پڌايو.

مئي مهيني ۾ فوجي حڪومت ڇهن پرڏيهي نامہ نگارن کي اوير پاڪستان ۾ وڃڻ جي اجازت ڏني. هنن کي رٿيل رٿا موجب اهڙيون جايون ڏيکاريون ويون، جتي حڪومت جي چوڻ موجب، بنگالين جا غير بنگالين تي ظلم جا آثار موجود هئا. پر انهن مان ڪي نامہ نگار، لشڪر جي ڪيل وڏي پيماني واري خونريزيءَ جا ثبوت ڏسڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا.

نيويارڪ ٽائيمس جي عيوضي، مالڪوم برائون (Malcolm Browne) جو انهن ڇهن نامہ نگارن مان هو، تنهن انهيءَ مختصر سفر ۾ جو ڪجهہ ڏٺو، سو بيان ڪيو آهي.

ساڳئي وقت، پرڏيهي اخبارن جي پاڪستاني خاطن کي حڪم ڪيو ويو تہ هو پنهنجي پنهنجي اخبار کي فوجي قدم جي فائدي ۾ ۽ اهو قدم حق بجانب هجڻ جي پٺڀرائي ۾ مضمون لکي موڪلين. انهن مان هڪڙو اخبار نويس انٿوني مسڪارينهاس (Anthony Mascarenhas) جو اخبار ”مارننگ نيوز“ ڪراچي جو نائب ايڊيٽر بہ هو ۽ لنڊن سنڊي ٽائيمس جو خاطو بہ هو، سو ڪن فوجي آفيسرن سان سندن خوني مهم تي گڏ رهيو.

هن خاطوءَ حالي فوجي حڪومت جي خواهش موجب هڪ رپورٽ لکي. هن جي اها رپورٽ، پاڪستاني سفارت خانن جي ذريعي، دنيا جي ٻين ملڪن ڏي موڪلي ويئي ۽ اتي عام جام ورهائي ويئي. پر پوءِ مسڪارينهاس کي ويڪ جا اهڙا وڍ پيا، جو پاڪستان کي هميشہ لاءِ خيرباد چئي، جڏي هليو ويو ۽ دنيا کي اهي حقيقي واقعا ٻڌايائين جي هن اوير پاڪستان ۾ ڏٺا هئا. مسڪارينهاس جي اها ڪهاڻي سيني ڪان وڌيڪ معتبر ۽ تفصيل سان بيان ڪيل آهي. پهرين اها ”لنڊن سنڊي ٽائيمس“ ۾ شايع ٿي، ۽ پوءِ دنيا جي ڪيترن ئي اخبارن ۽ رسالن ۾ وري وري ڇپبي رهي. اسان بہ ان مضمون کي هن ڪتابڙي ۾ پوري پوري جڳهہ ڏني آهي. نيوزويڪ رسالي جي خاطن، 28 جون 1971 ع ۽ 2 آگسٽ 1971 ع وارن پرچن ۾، هندستان ۾ آيل بنگالي پناهگيرن سان ملاقات ڪري انهن ڳالهين جي تصديق ڪئي، جي مسڪارينهاس پنهنجي اکين سان ڏٺيون هيون. نيوزويڪ جي انهن رپورٽن جا هن ڪتابڙي ۾ فقط ڪي ٽڪرا نقل ڪيا ويا آهن.

پرڏيهي پريس ۾، ظلم جو شڪار ٿيل ڪن ماڻهن جي واتان ٻڌايل واقعا، سندن ئي لفظن ۾ بہ شايع ٿيا هئا. انهن مان بہ هڪ واقعو، جو بدترين چئي نہ ٿو سگهجي، سو بہ هن ڪتابڙي ۾ ڏنو ويو آهي.

ان ڳالھ جو هرڪو ثبوت موجود آهي تہ ذلت ڀري آڻ مڃڻ جي آخري گهڙيءَ تائين، پاڪستاني فوج ۽ رضاڪارن طرفان قتل و غارت، ڦرلٽ، باهيون ڏيڻ ۽ زوري زنا جون وارداتون ٿينديون رهيون.

خاص دهشتناڪ اهي تصويرون هيون، جي ٽيليويزن تي 26 نومبر 1971 ع ۽ 1 ڊسمبر 1971 ع تي ڏيکاريون ويون.

”البدر“ رضاڪارن جي هٿان ڪٺل دانشورن جي گهڻ لاشي قبر ملڻ ثابت ڪيو ته اسان جا فوجي عملدار ان قلم سان به بنگالين جي موت جا پروانا صحي ڪندا رهيا، جن ۾ هنن، هندستان کان شڪست ڪائڻ واري دستاويز تي صحي ڪرڻ واسطي مس پري هئي . . . .

اسان کي صدر ڀٽي جي ان بيان جي سچائيءَ ۾ شڪ ناهي ته اسين مهذب ماڻهو آهيون. جيڪڏهن، جو ڪجهه اوڀر پاڪستان ۾ ٿيو، سو ڪن مٺ جيترن حيوان صفت انسانن جو ڪارنامو هو، ته پوءِ چا هڪ مهذب قوم جي حيثيت ۾ اسان جو فرض ناهي ته اسين ان کي ننديون؟ هٽلر جي ڪرتوتن جو بدلو، جرمن يهودين کي پيا ڀرين. چا اسين انهيءَ لاءِ تيار آهيون ته فقط پنهنجو ڏوهه قبول ڪريون ۽ بنگالين کي پنهنجي مرضي مطابق آزاد رهڻ لاءِ ڇڏي ڏيون؟

پاڪستان فورم

ڪئنادا

❖

لندن ڊيلي ٽيليگراف جي رپورٽ

خاطوءَ جي پنهنجي ڪهاڻي

جيئن ئي اوير پاڪستان ۾ سياسي ڇڪتاڻ وڌڻ لڳي، تيئن ئي 6 مارچ تي، ڊيلي ٽيليگراف اخبار جو خاطو، سمن ڊرنگ (Simon Dring) هوائي جهاز رستي اچي ڍاڪا پهتو.

ڊرنگ جنهن جي عمر 27 سال آهي، تنهن بيان ڪيو آهي ته، ڪيئن هُو، جاسوس پارٽين، جن غير ملڪي اخبار نويسن کي ملڪ نيڪالي ڏني هئي، تن کي اکين ۾ سورمون پائي، اتي ترسيو، ۽ لڙائيءَ واري ايراضيءَ ۾ وڃي روبرو حالتون ڏسي، اکين ڏٺو احوال لکيو.

پوءِ هو ڍاڪا مان نڪري بئنگڪاڪ پهتو ۽ لکيائين:

”گذريل هفتي، شيخ مجيب الرحمان جي پنجويهه سال پراڻي آزاديءَ جي هلچل دٻائڻ لاءِ، پاڪستاني فوج ڍاڪا ۾ وارد ٿي. ان ڏينهن هڪدم مڙني پرڏيهي اخبار نويسن کي، بندوقون ڏيکاري اچي انٽرڪانٽيننٽل هوٽل ۾ بند ڪيو ويو، ۽ اتان ئي هنن کي ڪراچيءَ موڪليو ويو.

البت مون هوٽل جي ڇت تي لڪي، پاڻ کي نظر بند ٿيڻ کان بچايو. پوءِ فوج، ڪيترين ڪوشش جي باوجود، ٻن غير ملڪي اخبار نويسن، هڪ مان ۽ ٻيو ائسوسيئيٽڊ پريس فوٽو گرافر مچل لارينٽ (Michael Laurent) کي هٿ ڪري نه سگهي. پوءِ مون وڏي پيماني تي ٻرندڙ شهر جو گشت ڪيو ۽ تڏي تي پاڪستان جي حڪومت جو ڪرايل اهو قتل عام ڏٺو، جنهن کي هوءَ لڪائڻ جا جتن ڪري رهي آهي.

ڪالهه، مان تلاشي وٺندڙ آفيسرن کان پاڻ بچائي، اولهه پاڪستان ڏانهن ويندڙ جهاز ۾ چڙهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويس. منهنجا ڪپڙا لهرايا ويا ۽ منهنجي سامان جي ذري پرزي جي چڪاس ڪئي ويئي، پر پنهنجا لکيل نوٽ بئنگڪاڪ تائين صحيح سلامت کڻي اچڻ ۾ مون کي ڪاميابي حاصل رهي ۽ انهن ئي نوٽس مان پنهنجي هيءَ رپورٽ پيش ڪري رهيو آهيان“:

❖

رپورٽ

(لندن ڊيلي ٽيليگراف، 30 مارچ 1971ع)

پاڪستان ۾ ٽئنڪن سان بغاوت کي دٻايو ويو!
ست هزار قتل ڪيا ويا، گهر ساڙيا ويا!!

اڄ ڍاڪا خدا ۽ متحد پاڪستان جي نالي ۾ دٻيل ۽ هراسيل شهر آهي. چوويهن ڪلاڪن جي پاڪستاني لشڪر جي وحشي ۽ بيرحم بمباريءَ ڪري ست هزار ماڻهو موت جو شڪار ٿي چڪا آهن ۽ پاڙن جا پاڙا زمين دوز ٿي ويا آهن ۽ اوڀر پاڪستان جي آزاديءَ جي جنگ جو ڪنورتا سان خاتمو آندو ويو آهي.

فوجي حڪومت جي سربراهه، صدر يحيا خان جي انهيءَ دعوا جي باوجود ته حالتون معمول تي آهن، هزارين لکين ماڻهو ٻهراڙيءَ ڏانهن ڀڄي رهيا آهن: شهرن جا رستا ويران ۽ سنسان آهن، ۽ پرڳٽي جي ٻين حصن ۾ خونريزي جاري آهي.

پر ان ۾ شڪ ناهي ته فوج جو وڏن شهرن تي ذري گهٽ پورو قبضو آهي، ۽ اتي ماڻهن جو مقابلو نه هئڻ جي برابر آهي. انهيءَ هوندي اڃا به معمولي چيڙ چاڙ يا گڙٻڙ تي ماڻهن تي گوليون هلايون ٿيون وڃن، ۽ اڃا به انڌا ڌنڌ عمارتون ساڙيون ٿيون وڃن.

صاف نظر اچي رهيو آهي ته فوج اوڀر پاڪستان جي ساڍا ست ڪروڙ بنگالي آباديءَ تي پنهنجو ڏاڪو ڄمائڻ لاءِ هڙئي حيلا هلائڻ جو پختو ارادو ڪري چڪي آهي.

اهو ٻڌائڻ ناممڪن آهي ته ان ڪارروائيءَ ۾ هڪ ڏينهن اندر، ڪيترن بيگناهن جون حياتيون ضايع ٿيون. پر جيڪي اطلاع پهچي رهيا آهن، تن مان اندازو ٿئي ٿو ته وڏن شهرن جهڙوڪ چٽاگانگ، ڪوميلا، جيسور ۽ ڍاڪا ۾ مئلن جو تعداد پندرهن هزار آهي.

البت فوجي ڪاروائي جي هيبت ۽ هولناڪيءَ جو پورو پورو اندازو لڳائي سگهجي ٿو: شاگرد پنهنجي بسترن ۾ مئل، ڪاسائي پنهنجي دڪانن ۾ ڪُٺل، ضاعفن ۽ ٻارن جا گهرن ۾ سڙيل لاش، هندن جا هجوم جا هجوم گهرن کان ٻاهر

ڪيدي ميدانن ۾ گولين جا نشانا بنيل، بزاريون ۽ مارڪيٽ سڙي ۽ ڊهي پٽ تي پيل: ۽ اهڙي وايون منڊل ۾ مڪيہ شهر جي مڙني عمارتن مٿان، پاڪستان جو جهنڊو جهولي رهيو هو.

حالي تہ بنگالي بغاوت مڪمل طرح ختم ٿيل ڏسجي ٿي. شيخ مجيب الرحمان کي فوج جي حراست ۾ ڏنو ويو، ۽ عوامي ليگ جا گهڻو ڪري سڀ چوٽيءَ جا اڳواڻ گرفتار ٿي چڪا آهن.

هٿياربند حملو

هلچل جي مکيہ اڳواڻن مان هڪڙا پڪڙيا ويا آهن، ۽ ٻيا قتل ٿي چڪا آهن. ٻہ وڏيون اخبارون، جي شيخ جي تحريڪ جي پنيرائي ڪنديون هيون، تن کي ناس ڪيو ويو آهي.

پر 25 مارچ جي رات تي، جيئن ئي ٽئنڪون گهڙگهات ڪنديون ڍاڪا ۾ گهڙيون، تہ پهريون نشانو ٿيا شاگرد.

ڍاڪا تي ڪاهہ ۾ ٽي پلٽڻون استعمال ڪيون ويون. هڪڙي ٽئنڪن واري، ٻي توبخاني پلٽڻ ۽ ٽين پيدل پلٽڻ. هنن رات جو ڏهين بجي چانوٽي ڇڏي. يارهين بجي گوليبازي شروع ٿي وئي. گولين جو پهريون شڪار ٿيا اهي ماڻهو جي جلدي جلدي ۾ اونڌيون ٿيل موٽرن، وڻن جي ٽڙن، فرنيچر ۽ وڏين پائيپن سان رستي تي رڪاوٽون ڪڙيون ڪري رهيا هئا.

شيخ مجيب کي ٽيليفون تي چتاءُ ڏنو ويو تہ ڪجهہ ٿيڻ وارو آهي. پر هن پنهنجو گهر ڇڏڻ کان نابري واري. هن جواب ڏنو تہ ”جيڪڏهن مان لڪي ويندس تہ مون کي ڳولڻ لاءِ سجو ڍاڪا جو شهر ساڙي ڇڏيندا.“

ٻہ سؤ شاگرد ماريا ويا

شاگردن کي بہ خبردار ڪيو ويو تہ فوج اچي پيئي. پر بچيل شاگردن مان ڪن ٻڌايو تہ هنن سمجهو تہ وڌ ۾ وڌ ڪٽي هنن کي گرفتار ڪيو ويندو.

فوج جو هڪڙو دستو، آمريڪا جي ڏنل ايم ـ 24، ٻي مهاياري لڙائيءَ وارين ٽئنڪن جي اڳواٽي ۾، اڌ رات ڌاري، سڌو ڍاڪا يونيورسٽيءَ تي چڙهائي ڪري آيو. هن فوج برٽش ڪائونسل لئبرريءَ جي عمارت تي قبضو ڪيو، ۽ ان کي مورچو بنائي، اتان هاسٽل کي نشانو بنايو.

هن اوچتي حملي ڪري، اقبال هال ۾ سمهيل ٻه سؤ شاگرد ٿڏي تي ئي اجل جو شڪار ٿي ويا. ٻم گولا عمارت جا ٽڪرا ٽڪرا ڪندا رهيا ۽ مشين گنون درن، شيشن ۽ شاگردن جا سينا چيرينديون رهيون. هن هاسٽل ۾ فوجي تنظيم وارا ۽ حڪومت جي مخالف يونين وارا شاگرد رهندا هئا.

ٻه ڏينهن پوءِ پڻ، پسم ٿيل ڪمرن ۾ سڙيل شاگردن جا لاش ڏُڪي رهيا هئا، ٻيا لاشا ٻاهر ٽڙيل پکڙيل هئا ۽ ڪيترائي پاسي واري ڍنڍ ۾ تري رهيا هئا. هڪ آرٽس جو شاگرد پنهنجي ڪٽ تي ٽنگون ٽڙيل حالت ۾ مئو پيو هو.

ست استاد پنهنجن ڪوارٽرن ۾ ختم ٿي ويا، ۽ هڪ ٻارهن ڀاتين جو ڪٽنب، جنهن نوڪرن جي ڪوارٽر ۾ وڃي پناهه ورتي هئي تنهن کي گوليون هڻي پورو ڪيو ويو.

فوج ڪُجِهه لاشا اتان ڪٽائي ويئي هئي. اتي فقط ٽيهه لاشا موجود هئا، پر رت جا تلاءُ ڏسي، ماڻهو سمجهي ٿي سگهيو ته ايترو رت رڳو ٽيهن لاشن مان نه وهيو آهي.

ٻي هاسٽل ۾، شاگردن جي لاشن کي ٽڪڙ ۾ ڪوٽيل گهڻ لاشي قبر ۾ پوريو ويو ۽ ان مٿان ٽئنڪون هلائي ميدان ڪيو ويو.

يونيورسٽيءَ جي آسپاس رهندڙ ماڻهو پڻ گولن ۽ گولين جو ٻَڪُ بنيا. ۽ ريلوي لائين سان لڳو پونگيون پسم ۽ جهُڳا جهڻ ڪيا ويا.

فوجي پهريدارن پاسي واري مارڪيٽ ايراضيءَ کي تباهه ڪري ڇڏيو. دڪانن جي مالڪن کي ننڊ ۾ ئي ماريو ويو. ٻه ڏينهن پوءِ، جڏهن ماڻهو ان ايراضيءَ ۾ وڃي سگهيا، تڏهن ڏٺو ويو ته ڪيترا دڪاندار ائين پيا هئا ڄڻ ته ننڊ ۾ آهن، ۽ هنن جي مٿان ڪتا ڍڪيل آهن.

شهر جي ساڄئي حصي ۾، ڍاڪا ميڊيڪل ڪاليج تي ٽئنڪ مار توبن سان حملو ڪيو ويو، جنهنڪري هڪڙي مسجد ٻه بري طرح پَڃي پري پيئي.

پوليس هيڊ ڪوارٽر تي هلان

جنهن وقت يونيورسٽيءَ تي حملو ٿي رهيو هو، ان وقت لشڪر جا ڪي دستا، شهر جي ٻئيءَ پر، اوير پاڪستان جي پوليس جي راجا باغ واري هيڊ ڪوارٽر تي چڙهائي ويا.

پهرين ٽئنڪن گوليون وسايون، ۽ پوءِ فوج اڳتي وڌي، آتشي گولا اڇلي، ماڻهن جي رهڻ وارين جاين کي زمين دوز ڪيو.

سامهون رهندڙ پاڙي وارا به اهو ڪونه ٻڌائي سگهيا ته ڪيترن انسانن جو خون ٿيو، پر عام رايو اهوئي هو ته اتي رهندڙ يارهن سؤ پوليس جي ماڻهن مان شايد ئي ڪو قسمت سان بچي نڪتو هجي.

ساڳئي وقت، لشڪر جا بيا جٿا، شيخ جي گهر کي گهيرو ڪري ويا. رات جي هڪ بجي کان ٿورو اڳ هن ڪنهن پچندڙ کي ٻڌايو ته ”مون تي ڪنهن به وقت چڙهائي ٿئي. ان ڪري مون پنهنجو سجو خاندان ۽ بيا، ڪنهن ٻي محفوظ جڳهه ڏي موڪلي ڇڏيا آهن، فقط نوڪر ۽ پهريدار ساڻ آهن.“

پوءِ شيخ جي هڪ پاڙيسريءَ کان معلوم ٿيو ته هڪ لڳي ڍهين منٽين هڪ ٽئنڪ، جيپ، ۽ سپاهين جون پريل ڪيتريون ئي ٽرڪون، شيخ جي گهر مٿان هوائي فير ڪنديون اچي سهڙيون.

گهر جي ٻاهران هڪڙي فوجي عملدار زور سان رڙ ڪري چيو ”شيخ توکي اچڻ گهرجي.“

شيخ هڪدم ٻاهر نڪري وراڻيو ”هائو، مان تيار آهيان. توهان کي گولين چوڙڻ جي ڪا ضرورت ڪانه هئي. مون کي ٽيليفون ڪريو ها ته به هليو اچان ها.“

پوءِ اهو عملدار، شيخ صاحب جي باغيچي ۾ گهڙي ويو ۽ هن کي چيائين ”توکي گرفتار ڪيو ٿو وڃي.“

پوءِ هن کي سندس نوڪرن ۽ نگهبانن سميت وٺي ويا. هڪڙي نگهبان، ان فوجي آفيسر سان ڪجهه کهرو ڳالهايو ته هن کي بري طرح ماريو ويو.

ڪاغذ پٽ ڪٽي وڃڻ

جئن ئي شيخ صاحب کي، شايد فوجي هيڊ ڪوارٽر ڏانهن، نيو ويو، ته فورن پنيان سپاهي هن جي گهر ۾ ڪاهي پيا، ۽ سڀ ڪاغذ پٽ هٿ ڪري ڪٽي ويا، گهر جي هر شيءِ کي پرزا پرزا ڪيائون، باغيچي جي در کي تالو هنيائون، ۽ آزاد بنگلاديش جي سائي، ڳاڙهي ۽ پيلي جهنڊي کي گوليون هڻي ڪيرايائون، ۽ پوءِ هليا ويا.

26 تاريخ صبح جو ٻين بجي، شهر ۾ هرهنڌ ٻاهيون ئي ٻاهيون نظر اچي رهيون هيون. فوج، يونيورسٽي ۽ ان جي آسپاس واري ايراضيءَ تي قبضو ڪري

چڪي هئي، ۽ هينئر باقي بچيل شاگردن کي ڳولي ڳولي بندوقون هٽي ماري رهي هئي. ساڳئي وقت آزاد بنگلاديش جا جهنڊا لاهي، انهن جي جاءِ تي پاڪستان جا جهنڊا چاڙهي رهي هئي.

اجا بہ ڪن هنڌن تي زبردست گولاباري ٿي رهي هئي، پر هونءَ ظاهري طرح لڙائيءَ جو زور گهٽ ٿيندو ٿي ويو. انٽرڪانٽينينٽل هوٽل جي سامهون ڍاڪا جي اخبار پيپل (People) جي خالي آفيس ۽ پر وارن گهرن کي ناس ڪرڻ ۾ فوج مصروف هئي. اتي موجود هڪ اڪيلي چوڪيدار کي گولين سان ماريو ويو.

پرهہ ڦٽيءَ کان ٿورو اڳ گوليبازي گهٽي قدر ختم ٿي ويئي، ۽ جئن ئي سج ڪني ڪڍي، تئن شهر تي هو عجيب ڊيجاريندڙ ماٺ ڇانئجي ويئي. فقط ڪانون جي ڪان ڪان ۽ وقتي سپاهين جي ٽولن جي لنگهڻ ڪري بوٽن جو آواز.

پر ڦهر اجا پوءِ ٿيٽو هو. منجهند جو، بنا ڪنهن چتاءَ جي، فوج جا دستا، پراڻي شهر جي وروڪڙ ڪائيندڙ گهٽين طرف وڌڻ لڳا. هن ٽڪري ۾ ڏھ لک ڪن ماڻهو رهن ٿا ۽ جي شيخ صاحب جا پڪا پوئلڳ آهن. پوءِ لاڳيتو يارهن ڪلاڪ هن آباديءَ کي نيست ۽ نابود ڪرڻ لاءِ ڪاروائي ڪئي ويئي.

انگريزي روڊ، فرينچ روڊ، نيار بزار، ستي بزار . . . . بي معنىٰ نالا، پر هزارين انسانن جو اجهو . . . . تن کي باهيون ڏيئي پسم ڪيو ويو.

فرينچ روڊ، نيار بزار واري ايراضيءَ ۾ رهندڙ هڪڙي بيڙي بڌايو ”اوچتو ئي اوچتو سپاهي گهٽيءَ ۾ ظاهر ٿيا ۽ هڪدم هڙني گهرن کي باهيون ڏيندا ساڙيندا ويا.“

سپاهين جي پهرين جٿي پنيان، ٻئي جٿي جي هٿن ۾ پيٽرول جا دٻا هئا. جن ماڻهن ڀڄڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي تن کي گوليون هٽي ماريو ٿي ويو، جيڪي بيٺا ٿي رهيا تن کي جيئري جلايو ٿي ويو. ٻن ڪلاڪن اندر اٽڪل ست سؤ مرد، عورتون ۽ ٻار ماريا ويا.

ساڳي ڪار، ٽن ٻين پاڙن سان پڻ ڪئي ويئي. هرهڪ جي ايراضي اڌ چورس ميل ڪن هئي.

سپاهي مئل ماڻهن جي لاشن سان ٽرڪون ڀري، وري اڳتي ٻيو حملو ڪرڻ لاءِ ٿي وڌيا. پراڻي شهر جي پوليس چؤنڪين تي بہ چڙهائي ڪئي ويئي.

هڪڙو پوليس انسپيڪٽر، جو هنن ڊنل ۽ سڙيل گهٽين ۾ وائڙن وانگر پئي گهميو، تنهن چيو "منهنجي حد ۾ 240 پوليس وارا آهن، پر هن مهل تائين مان رڳو ٽيهه ڳولي سگهيو آهيان . . . . پر ٽيهه ئي مئل."

هن ساري ڪاروائيءَ جو وڏي ۾ وڏو ڪوس، ڍاڪا جي پراڻي شهر جي هندو پاڙي ۾ ٿيو. اتي هندن کي گهرن مان سڏي هڪ هنڌ گڏ ڪري هجوم جي هجوم کي گولين جو نشانو بنايو ويو. پڇاڙيءَ ۾ هن ايراضيءَ کي بہ باهيون ڏيئي زمين دوز ڪيو ويو.

فوج 26 تاريخ تي رات جو يارهين بجي تائين، بينگالي چغلن کي ساڻ ڪري، هتي پراڻي شهر ۾ هلندي رهي.

چغل، ڪنهن بينگاليءَ جي گهر طرف اشارو تي ڪيو، ۽ سپاهين ٽئنڪن، بمن، گولين ۽ پيٽرول سان ان گهر کي رهندڙن سميت ناس تي ڪري ڇڏيو.

فوج جا ٻيا جٿا، صنعتي علائقن، ٽونگي ۽ نارائڻ گنج ڏانهن ويا. اتي بہ شيخ صاحب جا ساٿي هئا. هتي آرتوار جي فجر تائين حملا جاري رهيا. شهر ۾ 26 مارچ جي شام تائين ڪاروائي پوري ٿي چڪي هئي.

پڇاڙيءَ وارن حملن ۾ بينگالي زبان جي اخبار "اتفاق" بہ نشانو هئي. لڙائي ٽيڻ کان پوءِ چئن سون کان وڌيڪ ماڻهن، هن عمارت ۾ اچي پناهہ ورتي هئي. 26 تاريخ ٻنپهرن جو ٻاهر رستي تي ٽئنڪون ظاهر ٿيون. ساڍي چئين بجي اتفاق اخبار جي پوري عمارت باهہ جو ڪورو بنجي چڪي هئي. ٻنهي ڏينهن صبح تائين فقط سڙيل ۽ چچريل لاش وڃي بچيا هئا. فوج جئن اوچتو هتي آئي هئي، تئن ئي اوچتو هتان هلي ويئي. ٻنهي ڏينهن صبح جو، ريڊئي تي اعلان ڪيو ويو تہ: ستين بجي کان چئين بجي شام تائين ڪرفيو هٽايو ويندو. ان کان پوءِ هنن قاعدن جي ياد ڏياري ويئي تہ سياسي سرگرمي بند آهي، پريس تي پابندي آهي، سرڪاري ملازمن کي آفيس ۾ حاضر ٿيڻو آهي، ۽ هٿيار جمع ڪرائڻا آهن.

هزارن جي ياچ

ڄڻ تہ جادوءَ جي زور تي شهر ۾ ساهہ پئجي ويو. ماڻهو بيحد هراسيل هئا. ڏهين بجي، جنهن وقت اچا پراڻي شهر ۽ صنعتي علائقن مٿان دونهين جا ڪڪر پکڙجي رهيا هئا، ان وقت رستا ۽ گهٽيون شهر ڇڏي ويندڙن سان ڀرجي ويون.

موٽرن ۾، رڪشائن ۾، گھڻا پيدل، پنھنجو سامان مٿي تي کنيو، ڍاڪا جو شھر ڇڏي وڃي رھيا ھئا. منجھند ڌاري ھزارين لکين ماڻھن جا قافلا ياج ۾ نظر اچي رھيا ھئا.

رستي تي ڪيئي صدائون ٻڌڻ ۾ ٿي آيون:

”سائين مان پيرسن ماڻھو آھيان، مون کي سواريءَ ۾ کنيو ھلو.“

”خدا جي واسطي منھنجي مدد ڪريو.“

”منھنجا ٻار کنيو ھلو.“

جو ڪجھ فوج ڪيو ھو، سو ھُو خاموشي ۽ گنڀيرائي سان ڏسندا ٿي ھليا. مڪمل، ذري پرزي ۽ سوچيل سمجھيل سازش ھيٺ تباھي ڪئي ويئي ھئي. ھنن اھو ڏنو ٿي ۽ منھن ڦيري ٿي ڇڏيو.

ھڪ بزار جي پرسان، اوچتو ڌماڪو ٻڌي، ٻہ ھزار کن ماڻھو بي تحاشا ھيڏانھن ھوڏانھن ڀڄڻ لڳا. پوءِ پتو پيو تہ اھو آواز ڪنھن ڪان اتفاقي بندوق ڇٽڻ ڪري ٿيو ھو.

سرڪاري آفيسون ذري گھٽ خالي رھيون. ڳچ ملازم پنھنجي پنھنجي ڳوٺن ڏانھن وڃي رھيا ھئا. جيڪي ڀڳا نہ ٿي، سي وائڙن وانگر، انھن دونھين وارن رڪ جي ڍيرن جي چوڌاري ڦري رھيا ھئا جتي سندن گھر ھو. ھو لوھ جون مڙيل چيريون، جن سان سندن گھر جي ڇت جڙيل ھئي، سي مٿي ڪٽي گھر جون ڪي رھيل سھيل شيون ڳولڻ جي ناڪام ڪوشش ڪري رھيا ھئا.

لنگھندڙ موٽرن ۾ گھڻو ڪري ريڊ ڪراس وارن جون گاڏيون ھيون جي مئلن ۽ ڦٽيلن کي اسپتال ڏي کڻي وڃي رھيون ھيون.

انھيءَ دوران، اوچتو ئي اوچتو، ڪو پيدل سپاھي ظاھر ٿي ٿيو، ۽ سخت چھري سان، ھجوم ڏانھن بندوق تاڻي بيھي ٿي رھيو.

جمعي جي شام جو، جڏھن سپاھي واپس پنھنجي ڇانوڻي ۾ پھتا، تڏھن نعرا ھنيائون ”الله اڪبر!“

ڇنڇر جي ڏينھن ھو وري ”پاڪستان زندھ باد!“ جا نعرا ھڻندا نڪتا. ماڻھن ان مان اشارو ورتو، ۽ وري ڪرفيو شروع ٿيڻ کان اڳ، پيٽرول کان پوءِ، گھڻي ۾ گھڻو وڪرو ”پاڪستاني جھنڊن“ جو ٿيو. پنھنجي ملڪيت بچائڻ جي آسري ۾ ويچارا بينگالي گھر ڇڏڻ کان پوءِ ان تي پاڪستاني جھنڊو چاڙھي ٿي ويا.

چئين بجي شام جو گهٽيون وري ويران ٿي ويون، فوج ظاهر ٿي ۽ ڍاڪا تي خاموشي ڇانئجي ويئي.

پر هڪدم وري گوليبازي شروع ٿي ويئي. ريڊيو اعلان ڪيو هو ته ”ڪوبه چئين بجي کان پوءِ ٻاهر نڪتو ته هن کي شوٽ ڪيو ويندو.“

هڪ ننڍو ٻار، جو انٽرڪانٽيننٽل هوٽل جي سامهون هڪڙي گهٽي پار ڪندو ڀڄندو ٿي ويو، تنهن کي سپاهين جهلي چار چماٽون هڻي، جيپ ۾ چاڙهي الائي ڪيڏانهن وٺي ويا.

ڪوڪا ڪلب جو بدنصيب چوڪيدار جڏهن ڪلب جو ٻاهريون دروازو بند ڪرڻ ويو ته هن تي گوليون ڇوڙي هن کي ختم ڪيو ويو.

ريس ڪورس واري ٽڪاٽي جي ڇوڏاري وينل هندن کي به ماريو ويو، جنهن لاءِ ان کان سواءِ ٻيو ڪو ظاهري سبب نظر نه ٿي آيو ته هو کليل ميدان ۾ وينا هئا.

جيڪي ماڻهو شهر ڇڏي، ٻهراڙيءَ ۾ پناه وٺڻ ويا هئا، انهن مان ڳچ واپس موٽي آيا، ڇو ته فوج ٻاهر ويندڙ رستا بند ڪري ڇڏيا هئا. انهن ٻڌايو ته انهن مان ڪيترن کي شوٽ ڪري ماريو ويو. ٻهراڙي ۾ ڪيتري خلق خون ڪئي ٿي ويئي سا خبر هڪڙي خدا کي ۽ ٻي فوج کي.

ڪي ماڻهو لڪي ڇپي، پٽڻ تي پهتا، پر اتي انديشو هو ته متان ڪرفيو چالو ٿيڻ کان اڳ ڪا ٻيڙي نه ملي ۽ ماڻهو ڦاسي پوي. ماڻهن جو هڪ ٽولو، جو ڇنڇر جي شام جو، ٻيڙيءَ جي آسري ۾ پٽڻ تي وينو هو، ٻئي ڏينهن ان هنڌ تي رڳو رت جا ڍُٻا ڏسڻ ۾ آيا.

راڄ ڊوهيءَ جو الزام

ڍاڪا ۾، يا پرڳڻي ۾ ڪنهن به هنڌ تي منظم جوابي حملي جا اهڃاڻ ڪونه هئا. حقيقت ۾ اولهه پاڪستاني فوجي آفيسر پاڻ ۾ مذاق ڪندا هئا ته هي بزدل ۽ ڦلهڙا اسان جو ڇا مقابلو ڪندا.

هڪڙي پنجابي عملدار چيو ”هي ڇا به ڪن، اسان جو وار به ونگو ڪري ڪين سگهندا.“

ٻئي چيو ”هاڻي حالتون بهتر آهن. هنن مان ڪوبه نه ڪجهه ڳالهائي سگهي ٿو ۽ نه ڪجهه ڪري سگهي ٿو. جي ڪجهه ڪندا، ته اسان هڪدم هنن کي ٻيءَ دنيا

۾ پهچائي ڇڏيندا سين. هو غدار آهن، اسين نہ آهيون، اسان خدا ۽ متحد پاڪستان جي نالي ۾ لڙي رهيا آهيون.“

ظاهري طرح فوجي ڪاروائي، جا اولهہ پاڪستاني فوجي گورنر، جنرل ٽڪا خان جي رهبريءَ هيٺ ڪئي ويئي سا بغاوت کي پوري طرح ڪچلڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪي آهي. رڳو هندستان جي حڪومت جو پرچار ۽ ڍاڪا ٻاهران نامعلوم هنڌ تي شروع ڪيل ”بنگلاديش ريڊيو“ ان بغاوت کي زندهہ رکيو ويٺا آهن.

بينگالين جيڪو جمهوريت جو خواب ڏٺو، ان جو پورو نہ ٿيڻ تہ هو وساري ٿا سگهن، مگر گذريل هفتي جي هيبتناڪ ڪوسَ ٿيا، تن کي گهٽ ۾ گهٽ موجوده نسل تہ وساري ڪين سگهندو.

شيخ مجيب جي رهيل تحريڪ وارن کي، فوج سان ٻيهر ٽڪر کائڻ کان اڳ چڱيءَ طرح سوچڻو پوندو. فوج سان مهاڏو اٽڪائڻ سولو ناهي، ٻئي طرف صدر يحيا جي انهن واعدن تي پروسو ڪرڻ بيسود آهي تہ هو ڪو حڪومت چونڊيل عيوضين جي حوالي ڪندو، خواهہ هو آزاد ۽ بي ريا چونڊن ۾ چونڊجي آيا هجن.

❖

ٽئنڪن ڪيئن شهر تباهہ ڪيو!

(نيويارڪ پوسٽ، 30 مارچ 1971ع)

ليکڪ: مچل لارينٽ

جنهن ڏينهن پاڪستاني فوج، بينگالي آزاديءَ جي هلچل ڪچلڻ لاءِ ڪاهہ ڪئي، ان ڏينهن ائسوسيئيٽيڊ پريس فوٽوگرافر مچل لارينٽ، اوير پاڪستان جي گاديءَ جي هنڌ، ڍاڪا ۾ هو. اخبار نويسن کي پنهنجي هوٽل ۾ نظربند ڪيو ويو. پر لارينٽ کسڪي ويو ۽ چنچر تي ٻين اخبار نويسن سان گڏ ملڪ ڇڏڻ کان اڳ، شهر جون برباد ٿيل ايراضيون وڃي ڏٺائين.

رپورٽ

ڍاڪا، اوڀر پاڪستان (اي ـ پي): اوچتوئي اوچتو بناڪنهن اڳواٽ چتاءَ جي، پاڪستاني لشڪر، بينگالي آزاديءَ جي هلچل تي حملو ڪيو. فوج جي آمريڪن ايم ـ 24 ٽئنڪن، توبخاني ۽ پيدل لشڪر، اوڀر پاڪستان جي وڏي ۾ وڏي شهر تي چڙهائي ڪري، ان جا وڏا حصا تباهه ڪري ڇڏيا.

هنن جا مکيه نشانا هئا: ڳتيل آباديءَ وارو پراڻو شهر جتي شيخ مجيب رحمان ۽ عوامي ليگ جو تمام گهڻو زور هو، ۽ شهر جي آسپاس وارا صنعتي علائقا جن ۾ پنڌرهن لک کن ماڻهو آهن.

شايد، رڳو هن شهر ۾ ئي اٽڪل ست هزار ماڻهو ڪُٺا ويا. حملو خميس جي شام جو شروع ٿيو. جمعي ۽ ڇنڇر تي لڙائيءَ وارا هنڌ گهمندي، ڪيترن شاگردن جا سڙيل لاش هاسٽل ۾، پنهنجي ڪٽن ۾ پيل ڏسڻ ۾ تي آيا. ٽئنڪن سڌو سنئون سمهيل شاگردن کي پنهنجو نشانو بنايو هو.

جڳن ناٿ ڪاليج ۾، گهڻ لاشي قبر تڪڙ ۾ پري ويئي. اقبال هال ۾ به سؤ شاگردن جي مارجڻ جو اطلاع آهي. ٽيهه لاش اڃا به ميدان ۽ ڪمرن ۾ پيا هئا.

فوج، ميڊيڪل ڪاليج اسپتال تي ٽئنڪ مار توبن سان حملو ڪيو. اتي گهڻا انسان اجل جو شڪار ٿيا سا خبر پئجي ڪانه سگهي.

هزارين شهري، جو ڪجهه سامان ڪلهن تي ڪڻي تي سگهيا، سو ڪڻي، شهر ڇڏي ڀڄي ويا. ڪي ماڻهو ڪپڙن ۽ ڪاڌي جون هٿ گاڏيون ڪاهي وڃي رهيا هئا. فوجي حڪومت جي سخت حڪمن جي باوجود، آفيسن ۾ تمام ٿورا ملازم حاضر رهيا.

پاڪستان: ڳجهون ۽ رولو ڪتا

(نيوزويڪ، 26 اپريل 1971ع)

گهرو لڙائي، جا حيوانيت ڪري اول ئي دنيا جو ڌيان ڇڪائي چڪي آهي، ان جي موتمار حملن جي خصوصيت هئي درندگي. ٻڌڻ ۾ آيو آهي تہ بندرگاهہ چٽاگانگ شهر ۾ سپاهين پڪڙيل بينگالين کي ٽرڪ تي چاڙهي حڪم ڏنو تہ هو ”جئہ بنگلا“ جو نعرو هڻندا هلن. هي بينگالين جو پنهنجو آزاديءَ جو نعرو آهي. هي نعرو ٻڌي، بينگالين تي سمجهيو تہ هي اسان جا پنهنجا ساٿي آهن. ان ڪري هو پنهنجي لڪل جڳهين مان نڪري ٻاهر تي آيا پوءِ پاڪستاني سپاهين انهن انبوهن متان مشين گنون تي هلايون.

سلهٽ ۽ ڪوميلا شهرن ۾، اولهہ پاڪستاني بارود، قومي اڳواڻ شيخ مجيب رحمان جي پوئلڳن کي موت جي واديءَ ۾ تي پهچايو. انهن جي دفن ڪفن جي بہ پرواهہ نہ ڪئي وئي. پوءِ انهن هارين جي لاشن کي رولو ڪتا ۽ ڳجهون چيريندا، ڦاڙيندا ۽ ڪائيندا رهيا.

❖

اوپر پاڪستان: ڳجهن جي ڳاهٽ جو علائقو

(نيويارڪ ٽائيمس، 16 مئي 1971ع)

ڍاڪا: ”هتي ڳجهن جهڙي خوش ڪا ٻي مخلوق ناهي.“ هڪڙي پريشان حال ڳوناڻي چيو. هو ملڪ جي اوير واري حصي متان، هڪ ٻئي پنيان ايندڙ آفتن جو ذڪر ڪري رهيو هو.

اوڀر پاڪستان اهو ديس آهي، جو گنگا ندي ۽ ان جي سوين شاخن مان سيراب ٿي، سڄي ۽ سارين جي ٻنين سان سرسبز، سائو ۽ شاداب رهندو آهي ۽ بيحد لذيذ ميوا پيدا ڪندو آهي.

مگر گذريل سال ان ديس مٿان ڪيئي آفتون آيون آهن. پهرين تباهه ڪُن ٻوڏ آئي. پوءِ موتمار سامونڊي طوفان آيو جنهن پنج لک حياتيون هڙپ ڪيون. ان کان پوءِ ٿي گهرو لڙائي، جنهن ۾ تمام وڏي پيماني تي انسانن جو عام ڪوس ٿيو. ڪن پرڏيهي نمائندن جو اهو تخمينو ته ان ڪوس ۾ پنج لک بينگالي ڪُنا ويا، شايد وڌاءُ نه هجي. مئلن جو پورو تعداد معلوم ٿيڻ مشڪل آهي، چو ته لاشن جا ڍيرن جا ڍير، ڳڻ ڪان سواءِ، ندين ۽ نهرن ۾ لوڙهيا ٿي ويا.

غيرملڪي ماهرن جو رايو آهي ته ڪوس ۽ تباهيءَ کان پوءِ ڏڪار ۽ وبا هاڻي هن ملڪ تي مارو ڪندا.

اهڙي وار ڪاندارينڊڙ انساني تباهيءَ کان پوءِ پڻ، وڌندڙ آدمشماري ۽ گهٽجندڙ پيداوار جي راڪاس جو خطرو هنن جي سر مٿان سوار آهي. آدمشماريءَ جي موجوده واڌ جي رفتار مطابق، سامونڊي طوفان ۾ مئل ماڻهن جيترا انسان فقط 83 ڏينهن ۾ پيدا ٿي چڪا. انهن مڙني آپدائن ۾، گهرو لڙائي، تاريخ جو المناڪ ترين باب آهي.

ان وقت، اٽڪل چاليهه پرڏيهي اخبار نويس، ڍاڪا ۾ موجود هئا. پاڪستاني لشڪر، جنهن ۾ گهڻو ڪري اولهه پاڪستان جا پنجابي آهن، تنهن جي ڀرپور ۽ دهشت انگيز حملي، بيوس بينگالين کي هيسائي ڇڏيو آهي.

هي اخبار نويس، هڪ هزار ميل پري، اولهه پاڪستان جي اسلام آباد ۾ وينل حڪومت کان وڌيڪ گهڻو ڪجهه ڏسي رهيا هئا. پوءِ انهن اخبار نويسن کان ليک ۽ تصويرون ڦري ۽ ڦاڙي يا ضبط ڪري، هنن کي اوڀر بينگال مان نيڪالي ڏني ويئي.

ان ڏينهن کان پوءِ، ڪيترائي اخبارن جا عيوضي، لڪي ڇپي، سرحد ٽپي، متاثر علائقن ۾ پئي پهتا آهن. هنن ان لشڪر جا ڪارناما قلمبند ڪيا آهن، جنهن جي اوڀر پاڪستان ۾ هينئر حيثيت هڪ غيرملڪي والارينڊڙ فوج جي آهي.

گذريل هفتي، حڪومت، ڇهن پرڏيهي اخبار نويسن کي پرڳڻي جي اوڀر واري حصي ۾ وڃڻ جي موڪل ڏني. انهن ۾ هيءُ ليکڪ ۽ ڇين جو ٻه هڪ نمائندو شامل هئا.

فساد ان وقت شروع ٿيا، جڏهن بينگالين خودمختياري گهري ۽ پاڪستان جي حڪومت اها گهر قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو. هاڻي اهو ٻڌائڻ ناممڪن آهي ته انهن فسادن ۾ عورتن ۽ ٻارن کي پهرين ڪنهن ذبح ڪرڻ شروع ڪيو؟

انهيءَ ۾ برابر شڪ ناهي ته ڪن انتهاپسند ٽولين کي ڌاڙيون ڪيون. اهڙيون ڌاڙيون ڪن بينگالي مزورن طرفان ٿيون. هنن فقط پنهنجي دڪان جي مالڪن يا ڪارخاني جي ڪامورن، جن سان هنن جو ذاتي ضد هو، تن کي ماريو. اهي دڪانن ۽ ڪارخانن جا مالڪ ۽ ڪامورا گهڻو ڪري لڏي آيل بهاري مسلمان هئا. بينگالين کي شڪايت آهي ته هنن جي پيٽ ۾، ۽ هنن کي نظرانداز ڪري ٻاهران آيل بهارين سان پاسخاطري ڪري هنن کي ترقيءَ جا وڏيڪ موقعا ڏنا ويا آهن.

ٻئي پاسي پاڪستاني فوج ان ڳالهه کان انڪار ٿي ڪري ته اوير پاڪستان تي حملي ڪرڻ وقت هنن انڌا ڌنڌ گوليون ڇوڙيون. پر وارداتن جي جڳهين جي ڇڪاس ۽ سوين ماڻهن جون شاهديون هنن جي ان انڪار کي ڪوڙو ثابت ڪن ٿيون. صاف ظاهر آهي ته هن لشڪر ڳوٺن جا ڳوٺ ۽ شهرن ۾ سڄي جا سڄا پاڙا ٻاهيون ڏيئي ڀسم ۽ تباهه ڪري ڇڏيا. ائين ڪرڻ لاءِ هنن جو ڪنهن کي ڪنهن دريءَ مان جهاتي پائڻ ئي ڪافي ڪارڻ هو.

سپاهي ڍاڪا جي پراڻي شهر ۾ جايون ڍاهيندا، زمين دوز ڪندا ويا ۽ يونيورسٽيءَ جي پروفيسرن ۽ هنن جي ڪٽنبن کي ڳولي ڳولي بيدرديءَ سان قتل ڪندا رهيا.

هڪ ٻي هٿيار اٿليءَ جي پادريءَ کي ان وقت سپاهين گوليون هڻي ماريو جڏهن هو هڪ اسپتال مان نڪري رهيو هو. هن جا ٻئي هٿ مٿي هوا ۾ کنيل هئا ۽ هن جي ڇاتيءَ تي ريڊ ڪراس جو ڳاڙهو نشان چمڪي رهيو هو.

اولهه پاڪستاني لشڪر جي نظر ۾ هندن جو جيڪو به مندر يا ٽڪاڻو ٿي آيو ته ان کي ڍاهي زمين دوز ٿي ڪيو ويو ۽ ان جي آسپاس وارين جاين کي به سلامت نه ٿي ڇڏيو ويو. هندو پاڪستان جي هڪ ٿورائيءَ واري قوم آهن، ۽ هنن ۾ سدائين هندستان جا ايجنٽ ۽ جاسوس هجڻ جو گمان ڪيو ويندو آهي.

صفائيءَ جو ڪم تڏهن کان جاري آهي. ڪريل جاين جا ڍير کنيا ويا آهن. باغين جون رستن تي ڪڙيون ڪيل رڪاوٽون هٽايون ويون آهن. گيس، بجلي ۽ ٽيليفون جي لائينن ڪم ڪرڻ شروع ڪيو آهي. ڪي ڍڪڻ ۽ نالن جون تختيون

لکنڊڙ پينٽر، بزارن جي ڪنڊن ۾ ڪم ڪندا نظر اچن ٿا. ڪن متارين ڳجهن ڪي شوٽ ڪيو ويو آهي.

پر پوري پرڳڻي ۾ روزمره جو ڪاروبار اجا ڏانوا ڏول آهي. گهٽ ۾ گهٽ اٺ مکيه پُليون، بمن ۽ بارود سان تباهه ڪيون ويون آهن. انهن مان هڪ چٽاگانگ بندر تائين پهچڻ لاءِ هڪ ئي اچ وڄ جو ذريعو هئي. ليفٽيننٽ جنرل ٽڪا خان، جو هن علائقي ولاريندڙ فوج جو ڪمانڊر ۽ ملٽري گورنر آهي، تنهن جي چوڻ موجب هن پل کي وري اڏڻ ۾ سال کان گهٽ عرصو ڪين لڳندو.

ڪارخانن ۽ آفيسن جو ڪم، بندرگاهن ۽ شهرن ۾ ڪاروبار، رواجي حالتن جي حد جو ويهه سيڪڙو وڃي رهيو آهي.

ڪجھ ماڻهو ٻهراڙيءَ جي ٻنين ۾ وڃي لڳا آهن. هن مهل تائين ويهه لک بنگالي جهنگل ۽ نديون اُڪري وڃي هندستان ۾ پناهگير ٿيا آهن.

هڪڙي پاڪستاني دانشور چيو ”اوير پاڪستان هميشہ لاءِ ختم ٿي چڪو. ان ۾ ايترو سَتُ ڪونهي جو آزاد ۽ خودمختيار رياست جي حيثيت ۾ جِي سگهي. جي اولهه پاڪستان جي بينڪ ٿي رهيو ته به ختم سمجهو. هاڻي هي حصو اولهه لاءِ معاشي، فوجي ۽ پنگتي بوجو بنجي پوندو. انهيءَ هوندي به اسين اوير پاڪستان تان هٿ ڪڻي نٿا سگهون ڇو ته اسان جا ان سان قومي ۽ مذهبي ڳانڍاپا آهن. اهائي اسان جي مجبوري ۽ اهوئي اسان جو مسئلو آهي.“

(ليکڪ: مالڪوم برائون)

❖

قتل عام

ائنٿوني مسڪارينهاس

(30 جون 1971ع جي سنڌي ٽائيمس ۾، هن اخبار جو خاطو، اها هيبتناڪ ڪارگذاري بيان ڪري ٿو، جنهن ڪري پنجاهه لک ماڻهن پاچ ڪاڍي.)

عبدالباريءَ ڪان نياڳ ائين ڪرايو هو.

هزارين ٻين بينگالين وانگر هن بہ ساڳي غلطي ڪئي هئي، هڪ موتمار غلطي، ۽ اها هئي ”پاڪستاني فوجي پهريدار جي سامهون ڊڪڻ“.

هن جي عمر 24 سال هئي، ۽ تمام ڏٻرو هو. هن جي چوڌاري سپاهي ڦري بينا هئا. هو مرڻ جي خوف کان ڏڪي رهيو هو.

هن وقت مان پاڪستاني فوج جي نائين ڊويزن جي ميجر راٺوڙ جي جٿي سان گڏ هوس. هيءُ هنڌ هو مظفر گنج، جو ڪوميلا کان ڏھ ڪوھ ڏکڻ ۾ آهي. ميجر راٺوڙ، ڏند ٽيڙي چيو ”هونءَ اسين هن کي ڊڪڻ وقت شوٽ ڪري ڇڏيون ها، پر رڳو تنهنجي محابي هن کي حالي حياتي بخش ڪئي اٿئون. ڏسجي ٿو تہ تون اجا دل جو ڪچو آهين.“

مون بي صبريءَ سان پڇيو ”پر هن کي مارڻ لاءِ سبب ڪهڙو؟“

”چاڪاڻ تہ هو هندو هوندو، يا بلوائي هوندو، يا شايد شاگرد يا ڪو عوامي ليگر. هنن کي پتو آهي تہ اسين سندن پيڇو ڪري رهيا آهيون، ان ڪري هو ڀڄي پنهنجو پاڻ کي ظاهر ڪيو ٿا وجهن.“

”پر بہ هنن کي ماريو ڇو ٿا؟ ۽ خاص ڪري هندن کي ڇو ٿا نشانو بڻايو؟“ مون دهرايو.

راٺوڙ شوخيءَ مان وراڻيو ”ڇا اهو ياد ڏيارڻ جي ضرورت آهي تہ هنن ڪيئن پاڪستان کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟ هاڻي فوجي ڪاروائيءَ جي آڙ ۾ اسان کي هنن مان ڪسرون ڪيڻ ۽ هنن جو نسل ناس ڪرڻ لاءِ بهترين وجهہ مليو آهي.“ وري تڪڙو ئي چيائين ”پر اسين رڳو هندن کي ٿا ماريون. اسين سپاهي آهيون، باغين وانگر بزدل نہ آهيون، جيڪي اسان جي عورتن ۽ ٻارن تي حملا ڪن ٿا.“

هي رت جا ڊٻا، جن اوير بينگال جي سائي سرزمين کي رنڱي ڇڏيو هو، تن جي حقيقت مون تي کُلڻ لڳي هئي. پهرين ٿيو بينگالين جي نفرت جي ٻرندڙ جبل جي ڦاٽڻ ڪري، غيربينگالين جو قتل. هاڻي هو اولهہ پاڪستاني لشڪر طرفان، بينگالين جو سوچيل سمجهيل ۽ رٿيل عام ڪوس.

هن خونريزيءَ جو شڪار فقط اوير بينگال جا هندو نہ آهن، جي ساڍا ست ڪروڙ آباديءَ ۾ ڏھ سيڪڙو آهن، پر هزارين بينگالي مسلمان پڻ ماريا پيا وڃن.

هنن ۾ اچي وڃن ٿا ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جا شاگرد ۽ پروفيسر، عوامي ليگ ۽ ٻين ڪابي ڏر وارين سياسي پارٽين جا ماڻهو، ۽ بينگالي فوج ۽ پوليس جا اهي هڪ لک چاهتر هزار سپاهي، جن 16 مارچ تي آزاد بنگلاديش بنائڻ جي ناڪام ڪوشش ۾ حصو ورتو.

مون اپريل جي آخري ڏهن ڏينهن ۾ اوڀر بينگال ۾ جو ڪجھ ڏٺو ان تي اکين اعتبار نہ ڪيو ۽ جو ڪجھ ٻڌو انهن کي ڪنن ڪوڙو سمجهيو. پيانڪ حد تائين اهو ظاهر هو تہ اهي ڪارناما، ڪن فوجي ڪمانڊرن جا انفرادي ڪرتوت ڪونہ هئا.

اوڀر بينگال ۾ رڳو اولهہ پاڪستاني سپاهي قاتل ڪونہ هئا. 25 مارچ جي رات جو (هي خبر پاڪستان سينسر ڇاپڻ جي اجازت ڏني هئي) اوڀر پاڪستان جي بينگالي فوجن ۽ نيم فوجي تنظيمن بلوو ڪري غيربينگالين کي بيدرديءَ سان ماريو.

ڪيترا هزار بدنصيب مسلمان ڪٽنب، جن مان گهڻا بهار جا پناهگير هئا، ۽ 1947ع وارن فسادن وقت هتي لڏي آيا هئا، تن کي ناس ۽ نابود ڪيو ويو. عورتن جي آبرو لٽي ويئي، يا هنن جا ٻُبا خاص نموني نهيل چاقن سان ڪپيا ويا. ٻار پڻ غصي ۽ غضب کان بچي ڪونہ سگهيا. خوش قسمت ٻار اهي ڇئبا جي پنهنجي مائٽن سان گڏ مارجي ويا. مگر انهن ٻارن جي حياتي وبال بنجي چڪي آهي، جن جون اکيون ڪڍيون ويون يا ڄنگهون ٻانهون ڪپيون ويون ۽ اجا جيئرا آهن.

چٽاگانگ، کلنا ۽ جيسور جهڙن وڏن شهرن مان غيربينگالين جا ويهہ هزار کن لاش هٿ اچي چڪا آهن. مون اوڀر بينگال ۾ ڪيترن جي واتان ٻڌو تہ لک جي لڳ ڀڳ غيربينگالي ختم ٿي چڪا آهن.

پاڪستان جي حڪومت دنيا کي انهيءَ ڀهرين وحشانيت بابت تہ ٻڌايو آهي، پر ان دنيا کان اها ٻي وحشت لڪائي آهي جا ڀهرينءَ کان وڌيڪ خوفناڪ آهي ۽ جنهن جي شروعات ان وقت ٿي جڏهن حڪومت جي پنهنجي فوج قتل عام شروع ڪيو. اولهہ پاڪستان جي عملدارن جو پنهنجو خانگي تخمينو اهو آهي تہ هن ڪاروائي ۾ ڪل اڍائي لک ماڻهو مارجي چڪا آهن.

هاڻي هن پرڳڻي کي پاڪستان کان خودمختيار ٿيندو ڏسي، جنرل يحيا خان جي فوجي حڪومت پنهنجو آخري قدم کنيو آهي.

مون ڍاڪا ۽ ڪوميلا ۾ ڪيترن ئي فوجي ۽ شهري عملدارن کي ائين چوندي ٻڌو ته: ”اسان اهو پڪو پهه پچايو آهي ته اوير پاڪستان جي ڌار ٿيڻ جي سازشن کي هميشه لاءِ ختم ڪري ڇڏينداسين، پوءِ ان واسطي چو نه ڪٽي ويهه لک ماڻهو مارڻا پون ۽ هن پرڳڻي کي ٽيهن سالن لاءِ بينڪ بنائڻو پوي.“

اولهه پاڪستان جو لشڪر حرف بحرف ان تي عمل ڪري رهيو آهي.

اسين چاند پور کان، لهندڙ سج جي سامهون، تيز رفتاري سان موٽي رهيا هئاسين: چو ته اولهه پاڪستاني فوج، دورانديشي ڪري، منهن اونداهيءَ کان اڳ ئي وڃي محفوظ جاين ۾ ٿانيڪي ٿيندي آهي. اوچتو، گاڏي ۾ پنيان وينل سپاهيءَ رڙ ڪئي ”صاحب، هڪڙو ماڻهو ڀڄندو پيو وڃي!“

ميجر راٺوڙ هڪدم بريڪ لڳائي گاڏي بيهاري، چين جي نهيل هڪ گهڻ مار بندوق (مشين گن) تاڻي گاڏيءَ جي دروازي کي ٽيڪ ڏئي، تيار ٿي بيٺو. ٻه سؤ گزن تان، سارين جي گوڏي جيڏي فصل مان، هڪڙو ماڻهو ڀڄندو نظر اچي رهيو هو.

مون واکو ڪري چيو ”مٿان شوٽ ڪرين، هو هٿين خالي آهي، ڪو ڳوناٺو آهي.“

راٺوڙ مون تي اڻ وڻندڙ نگاهه وڌي ۽ هوا ۾ فائر ڪيو.

جئن اهو همراهه جهڪي ساون ٻوٽن جي وچ ۾ ليٽي پيو تيئن ئي ٻه سپاهي وڃي مٿان پهتس، ۽ گهليندا وٺي آيس. سوال پڇڻ کان اڳ ۾ هن کي ڪلهن پنيان بندوق جي ڪنداڪ سان ٻه ٽي ڦهڪا ڪيا ويا.

”تون ڪير آهين؟“

”رحم صاحب، رحم. منهنجو نانءُ عبدالباري آهي. مان ڍاڪا جي نئين مارڪيٽ ۾ درزي آهيان.“

”مون سان ڪوڙ نه ڳالهاءِ. تون هندو آهين. تون ڀڳين چو ٿي؟“

”ڪرفيو جو وقت ويجهو آهي صاحب مان پنهنجي ڳوٺ ڏي ٿي ويس.“

”سچ ٻڌاءِ، ڀڳين چو ٿي؟“

هن جي جواب کان اڳ ۾ ئي هڪڙي سپاهيءَ هن جي تلاشي ورتي ته ڪو هٿيار ته لڪل ڪونه اٿس ۽ ٻئي سپاهيءَ هن جي گوڏ لاهي پري ڦٽي ڪئي هن جي ڏبري ڏيل اگهاڙي ٿيڻ تي ڏسڻ ۾ آيو ته هن جو طوهر ٿيل هو. اها آهي مسلمانيءَ جي پڪتي نشاني.

لاشن پريون لاريون

هاڻي اهو تہ صاف ثابت هو تہ گهٽ ۾ گهٽ هُو هندو نہ هو.

آڏي پڇا جاري رهي.

”مون کي ٻڌاءِ تہ تون ڊوڙي ڇو رهيو هئين؟“

باريءَ جي بُري درگت ٿي چڪي هئي. هن جون اکيون ڦاٽي ويون هيون، هو ڏکي رهيو هو ۽ اگهاڙپ لڪائڻ لاءِ ڪروندڙو ٿي ويو هو.

”سائين هي باغي فوجي ٿو ڏسجي.“ هڪڙي سپاهيءَ باري کي چڪي سڌو بيهاريندي چيو.

”ٿي سگهي ٿو.“ مون رانوڙ کي ڪنورتا پري پڻ پڻ ڪندي ٻڌو.

عبدالباريءَ کي بندوق جي ڪنداڪ سان ڪيترائي گهوسا هنيا ويا ۽ هن کي تيلها ڏيئي، تڏا هٽي پر واري پت سان لڳائي بيهاريو ويو.

هن جون ڪيهون ٻڌي، ڪهڪاءَ جي جذبي هيٺ پاسي واري جهوپڙيءَ مان ڪنهن نوجوان ڪڙڪي ڪولي ٻاهر جهاتي پاتي. باريءَ رڙ ڪري ڪجهہ بنگاليءَ ۾ چيو. نوجوان پوئتي هٽي ويو ڪجهہ ساعتن بعد هڪ ڏاڙهيءَ وارو ٻيڍڙو، هري هري هلندو ان جهوپڙيءَ مان نڪتو رانوڙ هن تي الر ڪري آيو.

”تون هن شخص کي سڃاڻين ٿو؟“

”ها صاحب، هي عبدالباري آهي.“

”ڇا هي باغي فوجي آهي؟“

”نہ صاحب، هي ڊاڪا ۾ درزي آهي.“

”مون کي سچ ٻڌاءِ؟“

”خدا جو سُنهن هي درزي آهي.“

اوچتو شانت ٿي ويئي. رانوڙ ڪکو وکو ٿي ويو.

مون چيو ”خدا جي واسطي هن کي ڇڏي ڏي. هن جي بيگناهيءَ جو اجا توکي بيو ڪهڙو ثبوت کپي؟“

مگر ڏسڻ ۾ ٿي آيو تہ سپاهين کي اجا تسلي ڪانہ ٿي هئي ۽ هو باريءَ کي ماريندا ۽ پيڙيندا رهيا. آخر جڏهن وري بہ مون دخل اندازي ڪري درخواست ڪئي تڏهن مس مس وڃي رانوڙ هن کي آزاد ڪرڻ جو حڪم ڏنو.

هن مهل تائين باري اڌ مئو ٿي چڪو هو. هن ۾ نہ ڳالهائڻ جو ست رهيو هو ۽ نہ چرڻ پرڻ جي طاقت. مگر هن جي حياتي بچي ويئي. ٻيا هن جهڙا خوش نصيب ڪونہ هئا.

مان ڇهہ ڏينهن تائين ڊويزن جي فوجي آفيسرن سان، جنهن جو هيڊ ڪوارٽر ڪوميلا هو، تن سان گڏ گشت ۾ رهيس، ۽ ٻي انت قتل ۽ ڪوس پنهنجي اکين سان ڏٺم. مون هندن کي ڳوٺ ڳوٺ ۾، گهر گهر ۾، در در وٽ، رت ۾ ليٿڙيون پائيندي ڏٺو. رڳو ڌوتي يا گوڏ هٿائي اهو ڏسڻ جي دير هئي تہ هو طوهريل آهي يا نہ. جي نہ تہ هن کي اتي جو اتي شوٽ ڪيو ٿي ويو.

مون انهن ماڻهن جون ڪيهون ٻڌيون آهن، جن کي ڪوميلا جي سرڪٽ هائوس ۾ ڏنڊا هڻي ماريو ٿي ويو. مون لاشن ڀريون لاريون ۽ ٽرڪون ڏٺيون، ۽ اهي ماڻهو بہ ڏٺا جي ڪرفيو ۽ رات جي اونده جي ڍَڪَ ۾ انهن لاشن کي وجهي اڪلائيندا هئا. مون لشڪر جون اهي قتل ۽ باهين جون مهمون ڏٺيون جن ۾ هو باغين جو خاتمو ڪري ڳوٺن جا ڳوٺ ۽ شهرن جا شهر، عام ڪوس ڪري ۽ باهيون ڏيئي چَٽُ ڪري ڇڏيندا هئا. مون اهو بہ ڏٺو تہ سڄي جا سڄا ڳوٺ، سزا ۽ سيڪت طور، نيست ۽ نابود ڪيا ويا.

مون ڪاڏي جي ميز تي هنن معزز ۽ بهادر فوجي آفيسرن کي اهڙو ظلم ۽ قتل عام ڪرڻ تي فخر ڪندي ٻڌو آهي، ۽ اهڙي نموني فخر جو مون کي پنهنجي ڪنن تي اعتبار ڪين آيو.

”تو اڄ ڪيترن کي جهنم رسيد ڪيو؟“

۽ ان جا جواب منهنجي حافظي ۾ ڏنبي ٻنجي ٻيهي رهيا آهن.

توهان کي هرڪو اولهہ پاڪستاني عملدار ٻڌائيندو تہ: ”اهو سڀ ڪجهہ ملڪ جي يڪجهتي، سالميت ۽ پاڪستان جي نظريي جي حفاظت خاطر ڪيو پيو وڃي.“

مگر ان لاءِ هاڻي تمام دير ٿي چڪي آهي. خود هيءَ فوجي ڪاروائي، جا ملڪ جي هڪ ٻئي کان هزار ميل دور ٻن ڀاڱن کي گڏ رکڻ لاءِ ڪئي پئي وڃي. سا نظرياتي ۽ جذباتي ڦوٽ جي تصديق ڪري ٿي. هاڻي اوير بينگال فقط فوجي طاقت ذريعي پاڪستان ۾ رکي سگهجي ٿو، ۽ فوج ۾ پنجابين جي گهڻائي آهي، ۽ پنجابي اصل کان بينگالين سان چِپِ پيل آهن.

ڦوٽ ايتري حد تائين آهي جو ڪوبہ بنگالي وس پڄندي ڪنهن بہ اولهہ پاڪستانيءَ سان گڏجڻ يا ڳالهائڻ نہ ٿو چاهي. مون کي ڍاڪا ۾ هن قسم جو ڏاڍو

ڏکوئيندڙ آزمودو حاصل ٿيو. مان پنهنجي هڪ پراڻي سنگتيءَ سان ملڻ ويس. هن مون کي ڏسندي، هي چئي منهن موڙي ڇڏيو تہ ”حالتون بدلجي ويون آهن. اڳيون پاڪستان ختم ٿي چڪو آهي ۽ هاڻي انهن حالتن ۽ ناتن کي وساري ڇڏڻ گهرجي.“

ان کان ڪجهہ ڪلاڪ پوءِ، هڪڙي پنجابي فوجي آفيسر، غيربينگالين جي قتل بابت ڳالهائيندي، مون کي چيو ”هنن اهو ڪجهہ ڪيو آهي، جو 1947ع ۾ سکن ڪيو هو. سو اسين اهو ڪيئن تا وساري ڪين معاف ڪري سگهون.“

هن پيانڪ فوجي ڪاروائيءَ جا ٻہ مکيہ پهلو آهن. هڪڙو، جنهن کي اختياريءَ وارا ”پاڪ ڪرڻ“ جي مهم سڏين ٿا ۽ جو قتل عام لاءِ مهذب اصطلاح آهي. ٻيو پهلو آهي ”رواجي حالتن جي بحالي“. هن مان حڪومت جو اصل ارادو اهو آهي تہ اوڀر بينگال کي، اولهہ پاڪستان جي فرمانبردار بينڪ بنائي وجي. اهي اصطلاح ۽ ”شرپسند“ ۽ ”پارٽي چاڙتا“ جهڙا اکر رڳو دنيا کي دوکو ڏيڻ لاءِ ”لفظن جي بازيگري“ آهي. ورنہ حڪومت جي پروپئگندا جو پردو هٽائڻ سان حقيقت کلي ٿي پوي، ۽ اها آهي هن پرڳڻي کي ڪالوني بنائڻ ۽ هتي جي ماڻهن جي عام خونريزي.

هندن تي هاجن ڪرڻ جي عذر ۾، اوڀر پاڪستان جي فوجي گورنر ليفٽيننٽ جنرل ٽڪا خان کي 18 اپريل تي ريڊيو تي مون هي چوندي ٻڌو: ”اوڀر پاڪستان جا مسلمان، جن پاڪستان ناهڻ ۾ وڏو حصو ورتو هو، تن ان کي قائم رکڻ جو پڪو پهہ پچايو آهي. البت تمام وڏي گهڻائيءَ وارن جو آواز، ٿورائي وارن جي ڌمڪين ۽ دڙڪن ڪري دٻجي ويو آهي. ٿورائيءَ وارا پنهنجي ڌهڪاءَ ۽ ڏاڍاين ڪري، گهڻائي وارن جي حياتين ۽ ملڪيتن لاءِ خطرو بنجن ٿا ۽ انهي ٿورائيءَ جي چنبي ۾ اچي عوامي ليگ پڻ پيچ ڏاهہ جون ڪاروايون شروع ڪيون.“

ٻين خانگي طرح، عذر پيش ڪرڻ وقت، وڌيڪ صاف گوئيءَ کان ڪم ٿي ورتو. مثال طور، نائين ڊويزن ڪوميلا جي هيڊ ڪوارٽر جي طعام گهر ۾ ڪرنل نعيم مون کي ٻڌايو ”هندن پنهنجي زرَ جي زور تي هتي جي عام مسلمانن کي مڪمل طور پنهنجي زيربار ڪري ڇڏيو هو. هنن هتي جا پيسا ۽ پيدائش سرحد پار پارت ۾ موڪلي هن پرڳڻي کي ڪنگال بنائي ڇڏيو هو. ڪن اسڪولن ۽ ڪاليجن جي عملي ۾ اڌ کان وڌيڪ هندو استاد هوندا هئا، پر هو پنهنجا ٻار تعليم واسطي ڪلڪتي موڪليندا هئا. معاملو ان حد تي پهتو هو جو بينگالي سڀيتا حقيقت ۾ هندو سڀيتا بنجي چڪي هئي، ۽ اوڀر پاڪستان عملي طرح ڪلڪتي جي مارواڙي

واپارين جي قبضي ۾ هو. هاڻي اسان کي انهن کي ڳولي ڳولي انهن جو حساب چڪتو ڪرڻو آهي، جئن زمين ماڻهن کي واپس ملي ۽ ماڻهو پنهنجي مذهب طرف واپس موٽن.“

يا ميجر بشير جو رايو ٻڌو. هي پڻ ڪوميلا ۾ نائين ڊويزن ۾ آفيسر آهي، ۽ ان ڳالهه تي پڌندو آهي تہ هن هتي 28 ڄڻن کي پاڻ پنهنجي هٿن سان جهنم پهچايو آهي. هن جو چوڻ آهي تہ ”هيءَ پاڪ ۽ پليت جي لڙائي آهي. هتي جي رهاڪن جا نالا پلي مسلمانڪا هجن ۽ پاڻ کي مسلمان بہ سڏائين، پر هو دلي طرح هندو آهن. توکي اعتبار نہ ايندو تہ چانوٽيءَ واري مسجد جي امام جمعي جي خطبي ۾ فتوا ڏني تہ جو اولهہ پاڪستانين کي قتل ڪندو سو جنت ۾ ويندو. اسان ان حرامزادي کي گرفتار ڪيو آهي ۽ ٻين بہ اهڙن جي ڳولا ڪَيون. هاڻي هتي فقط سچا مسلمان وڃي بچندا ۽ اسين هنن کي اردو بہ سيکاريندا سين.“

مون جتي ڪٿي ڏٺو تہ فوجي ۽ ٻيا ماڻهو پنهنجي ڪرتوتن کي حق تي ثابت ڪرڻ لاءِ طرح طرح جا خيالي بهانا تراشيندا هئا. پنهنجي پاپي من جي ڪوڙي تسڪين خاطر ۽ ضمير جي ڇهنڊڙيءَ کان بچڻ لاءِ ٻين کي صدقي جي ٻڪري بنائيندا وتندا هئا. هنن پنهنجي ڪاروائيءَ کي مسئلي جو ”حل“ ٿي سڏيو ۽ مسئلو وري ڇا جو؟ مسئلو هو اصل ۾ سياسي. بنگالين چونڊون کٽيون هيون ۽ هنن حڪومت جون واڳون وٺڻ ٿي چاهيون. پنجابين، جن پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان وٺي حڪومت تي مڪمل قبضو ڄمائي رکيو هو، تن پنهنجي طاقت کي تِرَ جيترو تؤ بہ برداشت نہ ٿي ڪيو. لشڪر پڻ سندن هو.

جو ڪجهہ ٿيو آهي، ان کي خانگي طرح، آفيسر اهو چئي برحق ٿا سمجهن تہ اهو فوج جي اچڻ کان اڳ غيربنگالين جي ٿيل خونريزيءَ جو بدلو آهي. مگر واقعا ثابت ڪن ٿا تہ اهو ڪوس پاڻمرادو اڻ رٿيل رد عمل ڪين هو. بلڪ اهو سوچيل ۽ رٿيل هو.

اهو صاف نظر اچي ٿو تہ هن پرڳڻي کي شرپسندن کان پاڪ ڪرڻ جي مهم ان وقت ڏاري رٿي ويئي جڏهن ليفٽيننٽ جنرل ٽڪا خان اچي اوير پاڪستان جي گورنريءَ جي واڳ ورتي. هن چارج ورتي شريف طبع ۽ صابر گورنر ائڊمرل احسان ۽ اتي جي فوجي ڪمانڊر علم دوست ليفٽيننٽ جنرل صاحبزادي خان کان.

اها مارچ جي شروعات هئي. شيخ مجيب الرحمان جي عوامي نافرمانيءَ واري هلچل زور پڪڙي رهي هئي، ڇو تہ قومي اسيمبليءَ جو اجلاس، جنهن سان

بينگالين جون ڪيتريون اميدون ڳنڍيل هيون، اهو مهمل ڪيو ويو هو. چون ٿا تہ ان دوران فوج جي جيڪا درگتي ٿي ان تي وڏن آفيسرن ۾ جيڪا ناراضگي پيدا ٿي ان کي يحيا خان پئي ٺاريو. ڍاڪا ايسٽ ڪمانڊ ۾ مقرر ٿيل پنجابي فوجي عملدارن جو مرڪزي حڪومت جي نيتين ۾ وڏو دخل آهي.

25 مارچ جي سانجهيءَ جو، فوجي ٽولا، ٽڙي پکڙي ڍاڪا شهر ۾ مقرر جڳهين تي وڃي ڄمي بيٺا. رٿا موجب هنن کي اڌ رات کان پوءِ پنهنجي ڪاروائي ڪرڻي هئي. انهن فوجن وٽ انهن ماڻهن جون فهرستون هيون جن کي هنن کي ختم ڪرڻو هو. انهن فهرستن ۾ هندو، شاگرد، عوامي ليگي، پروفيسر، صحافي ۽ اهي شخص شامل هئا جي شيخ مجيب جي هلچل جا مکيہ ڪردار ٿي رهيا هئا.

هاڻي اهو الزام لڳايو ٿو وڃي تہ هندو شاگردن جي هاسٽل جڳن ناٿ هال مان فوج تي بم اڇلايا ويا. جي ان کي ڪٺي سچ بہ مڃجي، تہ بہ هندن جي ٽن ڪالونين، بہ مندرن جي چوگرد رامنا ريس ڪورس ۾ ۽ ٽين شڪرپٽيءَ ۾، ۽ جي شاگردن جي هن هاسٽل کان ڪيئي ميل پري هيون، تن کي نيست ۽ نابود ڪرڻ ڪيئن ٿو صحيح ٿي سگهي؟ نہ وري اهو الزام ان حقيقت تي روشني ٿو وجهي تہ مارچ جي 26 ۽ 27 تاريخن تي ڪرفيو جي دوران، ڍاڪا ۽ نارائڻ گنج شهرن جي هندن جي آدمشماري جو وڏو حصو ڪيئن غائب ٿي ويو؟ ساڳيءَ طرح انهن بي انداز مسلمانن جو نالو نشان ڪونہ مليو جي ڪرفيو جي دوران پڪڙيا ويا هئا. هنن ماڻهن کي بہ سوچيل سٽا هيٺ پورو ڪيو ويو. رڳو هندن جي چيڙچاڙ جو اهو نتيجو نہ نڪري ها.

قلم ۽ قتل

15 اپريل تي ڍاڪا جو گشت ڪندي، مون اقبال هاسٽل جي ڇت تي چئن شاگردن جون سسيون ڏٺيون جي ڪِنيون تي ڏپ ڪري ويون هيون. چوڪيدار ٻڌايو تہ هنن کي 25 مارچ تي ماريو ويو هو. مون ٻن ڏاڪڻين ۽ چئن ڪونين ۾ رت جا وڏا وڏا داغ بہ ڏٺا. هن هاسٽل پنيان هڪڙي رهائشي ماڙيءَ کي ملٽريءَ خاص نشانو بنايو هو. پٽين ۾ گولين جي ڪري ٽنگ ٿيل هئا، ۽ ڏاڪڻ تي اجا بہ بدبوءِ نڪ ساڙي رهي هئي. حالانڪ اتي گَچ ڊي ڊي ٽي پائوڊر ڇٽڪيو ويو هو. اتي جي پاڙيسرين کان پتو پيو تہ ٿوري دير تي جو ضائفن ۽ ٻارن جا 23 لاش گاڏين ۾ ڪٽائي ويا. اهي لاش 25 مارچ کان ڇت مٿان سڙي رهيا هئا. گهٽي پچ

پچان ڪان پوءِ مس مس انهن ماڻهن سچي ڪئي ته اهي لاش هندن جا هئا، جي پر وارين ڪچين پونگين ۾ رهندا هئا، ۽ فوج کي گهيرو ڪندي ڏسي اچي هن عمارت ۾ پناهه ورتي هئائون.

هي ڪوس حيرتناڪ بيپرواهيءَ سان هلايو پيو وڃي. مان ڪوميلا جي مارشل لا ائڊمنسٽريٽر ميجر آغا جي آفيس ۾ ويٺو هوس. 19 اپريل جو صبح هو. ان وقت مون سزا ڏيڻ جو سرسري طريقو ڏٺو. پوليس جو هڪڙو بهاري صوبيدار، گرفتار ٿيلن جي فهرست هٿ ۾ جهليو اندر گهڙيو. آغا فهرست تي نگاهه وڌي. پوءِ پينسل جي هڪ هڪ گهڪي سان، بيحد بيپرواهيءَ مان، چئن نالن تي نشان لڳايو. ”هنن چئن کي شام جو نيڪال واسطي پيش ڪجانءِ!“ هن چيو. هن فهرست ڏي بيهر نهاريو. پوءِ هڪ دفعو وري پينسل سان گهڪو ڏنائين. ”. . . . ۽ هن چور کي به هنن سان گڏ آڻجانءِ!“

هن ئي ديس جي ناريل جي پاٽيءَ جو پيالو چپن تي چاڙهيندي، هو چئن ڄڻن جي موت جو پروانو ڪڍي چڪو هو. مون کي خبر پيئي ته انهن چئن مان به هندو هئا، هڪڙو شاگرد، ۽ هڪڙو عوامي ليگ جو ڪارڪن. ”چور“ بابت ٻڌم ته هن جو نانءُ سلطان هو، ۽ هن کي پنهنجي هڪ هندو سنگتيءَ جو سامان، پنهنجي گهر ۾ وجي محفوظ ڪرڻ لاءِ ڪٽندي پڪڙيو ويو هو.

سانجهيءَ جو مون انهن ماڻهن کي ڏٺو. هنن جون ڄنگهيون ۽ ٻانهون واڏين ۾ ٻڌل هيون، ۽ هنن کي رستي تان گهليندي، سرڪٽ هائوس جي پڌر ۾ آندو ويو. ڪرفيو شروع ٿيڻ کان ٿوري ويرم پوءِ، مينا پکين جي ولر جي ”چين چين“ جي آوازن ۾ ”سٽ سٽ“ جي آوازن جو رخنو پئجي ويو. اهي نوان آواز هئا، ڪاٺ جي ٿلهن ڏنڊن جا گوشت ۽ هڏن سان زُم سان ٽڪرجڻ جا ٺڪا.

ڪئپٽن عظمت، بلوچ ريجمينٽ جو عملدار هو. هن جون به خصوصيتون هيون. هڪ ته هو نائين ڊويزن جي ڪمانڊنگ آفيسر ميجر جنرل شوڪت رضا جو اي ڊي سي هو، ۽ ٻي ته هو طعام خاني ۾ اڪثر مڙني جي چرچن جو نشانو بڻبو هو. مون کي معلوم ٿيو ته پوري ٽوليءَ ۾ هيءُ ئي هڪڙو عملدار هو جنهن جي هٿان ”شڪار“ جو ڪارخير ڪونه ٿيو هو.

”اڙي عظمت، هاڻي اسين توکي مرد بنائينداسين،“ بشير هن کي هڪ رات چيو. ”سڀاڻي اسين ڏسنداسين ته تون هنن کي ڪيئن پڇائين ٿو. تمام آسان ڪم آهي.“

پوءِ بشير پنهنجي بڪواس ۾ شروع ٿي ويو. هو ٻين فرضن سان گڏ، هيڊ ڪوارٽر ۾ تعليم جو عملدار پڻ هو. هيءُ ئي هڪڙو اهڙو پنجابي آفيسر هو جنهن ڪي مون بينگالي روانيءَ سان ڳالهائيندي ڏٺو. سيني جي متفق راءِ هئي ته هو وڏو بور ۽ بڪواسي ماڻهو آهي، جنهن ڪي فقط پنهنجو ئي آواز ٻڌڻ ۾ شان نظر ايندو آهي.

هڪ ڏينهن هڪ سونهاريءَ وارو ٻيڙو، پنهنجي پاءُ جي باري ۾ پڇڻ آيو. هن جو پاءُ ڪوميلا ۾ عوامي ليگ جو مکيه ڪارڪن هو، ۽ ڪجهه ڏينهن اڳ هن کي گرفتار ڪيو ويو هو.

بشير هن کي ٻڌايو ته ”هو پَجي ويو.“ ٻيڙي جي سمجهه ۾ اها ڳالهه ڪين ٿي آئي ته هن جو پاءُ، جنهن جي هڪ ٽنگ پڱل هئي، سو ڪيئن ٿي پڄي سگهيو. نه وري منهنجي ئي سمجهه ۾ اها ڳالهه آئي. تنهنڪري بشير اک پڄي مون کي ڳالهه جو ڳجهه ٻڌايو. ”ريڪارڊ ڏيکاريندو ته هن کي پڄڻ وقت شوٽ ڪيو ويو.“ مون کي اڄ تائين خبر پئجي ڪين سگهي آهي ته ڪئپٽن عظمت به ”شڪار“ جو ڪو ڪارنامو ڪيو يا نه. باغي بينگالي سپاهين فينيءَ کي پنهنجو اڏو بنايو هو. هي شهر چٽاگانگ کان ستر ميل اتر طرف ۽ ڪوميلا ڏانهن ويندڙ شاهراهه تي هو. هتي پاڪستاني فوج جي نائين ڊويزن کي گهيرو ڪري دنيا کان ڪٽي ڇڏيو ويو هو. ان ايراضي جي چوڌاري مڙني مورين ۽ پلين کي پائمال ڪيو ويو هو. جنرل رضا تي ڍاڪا مان دٻناما اچي رهيا هئا ته هو باغين جو بلو ڪري، اوير واري سرحد بند ڪري، جئن باغي دنگ پار ڪري نه وڃن، ۽ ٻيو ته چٽاگانگ بندر تان رسد پهچڻ ۾ رڪاوٽ نه پوي.

ان ڪري جنرل رضا هيسيل هو. هو ڏهاڙي ان ايراضيءَ مٿان هيليڪاپٽر ۾ چڪر ڏيندو هو ۽ جوشيليون تقريرون ڪندو هو. ڪئپٽن عظمت دستور موجب هن جي حاضريءَ ۾ رهندو هو. مون وري هن کي ڪونه ڏٺو. پر منهنجو اندازو آهي ته ڪو ”شڪار“ جو ڪارنامو نه ڪرڻ ڪري هن کي چيڙايو ويو هوندو، پر هو ڪجهه نه ڪري سگهيو هوندو.

ٽن هفتن کان پوءِ، نائين ڊويزن جي قاتل فوج فينيءَ جي ايراضيءَ تي قبضو ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي. ان دوران بينگالي باغي، پيانڪ بمباري کان مجبور ٿي، پنهنجي هٿيارن سميت سرحد پار پارت پڄي ويا.

نائين ڊويزن هيڊ ڪوارٽر جي ليفٽيننٽ ڪرنل اسلم بيگ کي فڪر ويڙهي ويو تہ پارت پڳل سپاهي پارٽين جي سهڪار سان اسان کي ڏاڍو تنگ ڪندا، ان ڪري انهن جو خاتمو ڪرڻ ضروري آهي.

ڪرنل اسلم بيگ توبخاني جو ماهر ۽ مشهور آفيسر هو. هن چين ۾ چيني هٿيارن جي استعمال جي سکيا پڻ ورتي هئي. هن کي پنهنجي خاندان تي ناز هو. هو گلن جو عاشق هو. هن مون کي فخر سان ٻڌايو تہ هن چين مان وڏا قرمزي رنگ جا ڪنول گل آندا هئا ۽ ڪوميلا ۾ هيڊ ڪوارٽر جي سامهون تلاءُ ۾ اچي لڳايا هئائين.

ميجر بشير مون کي هڪ واقعو ٻڌايو.

چي: ”هڪ ڏينهن هڪڙي باغي بينگالي آفيسر کي پڪڙيو ويو. ان تي پڪراءِ ڪونہ ٿي ٿيا تہ هن کي چا ڪيو وڃي. هيڏانهن هوڏانهن هدايتن لاءِ فونن جو ڪڙڪو پئي پيو. هن چيو تہ اهو مسئلو ”پَڄي ويو“ جي اصول تي منتن ۾ حل ڪري ڇڏيو.“

حسن جي وچ ۾ ايتري حيوانيت جو ماڻهو تصور بہ ڪري نہ ٿو سگهي. مان ڪوميلا اپريل جي پڇاڙيءَ ۾ ويو هوس. سارين جو ٻنيون افق تائين سائي باغيچي وانگر نظر اچي رهيون هيون. ملڪ تي بهار آيل هو. رستن تي گل مهر جا ڳاڙها گل بيحد دلڪش لڳي رهيا هئا. ٻهراڙيءَ ۾ انبن ۽ ناريل جا وڻ ميون سان ڦريا بينا هئا.

قتل ۽ باهہ سان بدلو

ڪوميلا، دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ ڳتيل آدمشماريءَ وارو حصو آهي. في چورس ميل 1900 ماڻهو. پر هينئر تہ هڪڙو بہ نظر نہ ٿي آيو.

ڪجھ ڏينهن اڳ، ڍاڪا جي عجيب نموني ويران گهٽين ۾ گهمندي، مون پاڻ سان گڏ هلندڙن کان پڇيو هو ”بينگالي ڪٿي آهن؟“ تهيل جڙيل جواب مليو هو ”هو ڳوٺن ۾ هليا ويا آهن.“

۽ اج مان ٻهراڙيءَ ۾ بينو هوس، پر هتي بہ بينگالي غائب هئا.

ڪوميلا شهر بہ ڍاڪا وانگر سڄو بند هو، رستن تي ڪڪڙوڪو لڳي پيئي آهي. لڪشم ڏانهن ويندڙ ڏھ ميل رستي تي سيني ڳوٺن ۾ سانت ۽ سنساني هئي. واٽ تي ڪي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا هاري مس نظر آيا البت سپاهي جام پئي نظر

آيا، سوَن جي تعداد ۾، اڻ مرڪندڙ چهرا، خاڪي لباس ۽ هٿن ۾ بندوقون. هنن کي حڪم آهي تہ هٿيار هميشہ تيار رکن. رستن تي هر وقت ڪنور چهرن ۽ رت جي پياسي سپاهين جو پهرو رهي ٿو. جتي فوج هوندي اتي توهان کي بينگالي نظر ڪين ايندو.

ريڊيو تي ۽ اخبارن ۾ هر وقت مارشل لا جو هي حڪم ورجايو ٿو وڃي تہ جنهن کي بہ پيچ ڏاهہ کندي پڪڙيو ويو تنهن کي موت جي سزا ملندي، جيڪڏهن ڪٿي بہ رستي ۾ ڪا رڪاوٽ ڪڙي ڪئي وئي يا ڪنهن پل کي اڏايو يا نقصان رسايو ويو تہ انهيءَ هنڌ کان بہ سو گزن جي دائري ۾ جيڪي بہ گهر هوندا سي زمين دوز ڪيا ويندا ۽ انهن جي رهاڪن کي گرفتار ڪيو ويندو.

انهن حڪمن تي عمل، ان جي لفظن کان گهڻو پيانڪ هو. ”سزا“ جو لفظ، بينگالين واسطي موت جو پيغام آهي. اسان پاڻ ڏٺو تہ ان جو مطلب ڇا آهي؟ 17 اپريل تي اسين چاند پور جي رستي حاجي گنج ڳوٺ جي ويجهو پهتاسين. ان ڳوٺ جي پرسان هڪ پل کي ڪن باغين گذريل رات تباهہ ڪيو هو. ميجر رانوڙ جي چوڻ موجب، فوج جو هڪ ٽولو، ”سزا“ ڏيڻ لاءِ سرزمين ڏانهن موڪليو ويو. اسان ڏٺو تہ ان ڊنل پل جي چوڏاري ٻن فرلانگن تائين دونهين جا ڪکر پکڙيل هئا. ڊانل پل تي تختا رکيا ويا هئا، جتان اسان جي جيپ لنگهي جڏهن ڳوٺ جي ويجهو پهتي تڏهن اسان ڏٺو تہ ڳوٺ جي گهرن ۾ باهہ وچڙي رهي هئي.

ڳوٺ جي پنئين پاسي ڪيئي سپاهي ناريل جي سڪل پنن سان باهہ پکيڙي رهيا هئا. ناريل جا پن بهترين بارڻ آهن ۽ رواجي طرح رڌڻ پچائڻ لاءِ استعمال ٿيندا آهن. اسان کي ناريل جي وڻن جي وچ ۾ هڪ ماٺهو ٽنگيل نظر آيو. رستي جي ٻئي پاسي، سارين جي ٻنين جي وچ ۾ هڪ سڙيل ڳوٺ جا آثار نظر آيا. درجن کان وڌيڪ، بانسن جي لڪڙن جا نهيل گهر باهہ جي ڪري پسم تي ويا هئا. سوين ڳوناٽا لشڪر جي پهچڻ کان اول ئي هتان ڀڄي ويا هئا. جن ڀڄڻ ۾ دير ڪئي تن جو حشر اهو ئي ٿيو جيڪو ناريل جي وڻن جي وچ ۾ ٽنگيل جو ٿيو هو.

جئن اڳتي وڌياسين، تئن ميجر رانوڙ چيو ”هنن پنهنجو پاڻ سان ڪئي.“

مون چيو ”پر ٿورن باغين جي ڪارنامي ڪري، هيترن بيگناهن کان بدلي وٺڻ جو هيءُ بدترين مثال آهي.“

هو ڪونہ ڪڇيو.

ڪجھ ڪلاڪن ڪان پوءِ چاند پور مان موٽندي، اسين جڏهن حاجي گنج وٽان لنگھياسين تڏهن مون "مارڻ ۽ ساڙڻ" جي وحشي مهم جي پهرين ڪليل جھلڪ ڏٺي.

ان ڏينهن طوفان لڳو هو. اجا بہ گھاٽا ڪڪر بيٺا هئا. انڌاريءَ ۾ شهر جي وڏي مسجد جا منارا پوت پاڻيءَ رهيا هئا. هلڪي بوند، ڪئپٽن اظهر ۽ اسان جي پنيان بي ڪليل جيپ ۾ وينل چئن سپاهين جي وردين کي آلو ڪرڻ شروع ڪيو هو.

جيئن ڪنڊ وٽان مڙياسون تہ مون ڏٺو تہ مسجد جي ٻاهران ترڪن جي قطار بيٺي هئي. ڳڻيم تہ ست هيون. اهي لڙائي واري لباس ۾ تيار سپاهين سان سٽيل هيون. سيني جي اڳيان هڪ جيپ هئي. رستي جي ٻئي پاسي ڏٺم تہ ٻہ ماڻهو ٽئين جي نظرداريءَ هيٺ هڪ هڪ دڪان جو دروازو ڀڃي رهيا هئا. اهڙا سؤ کان وڌيڪ دڪان لاڳيتا هئا. جئن ميجر راٺوڙ گاڏي بيهاري تہ هو همراه بہ دروازي جو ڪم لاهڻ تي هئا.

"اڙي هي ڇا ٿا ڪريو؟" هن پڇيو.

ٽنهي ۾ جيڪو ٿلهو هو ۽ نظرداري ڪري رهيو هو، تنهن اسان ڏي مڙي، اکيون ڦرڪائي، چيو. "ٿلها، تنهنجو ڪهڙو خيال آهي تہ اسين ڇا ڪري رهيا آهيون."

هن جو آواز سڃاڻي، راٺوڙ جي چپن تي مرڪ ڦهلجي ويئي. هن مون کي ٻڌايو تہ "هو 12 فرنٽيئر فورس رائيفلس جو ميجر افتخار ۽ هن جو پراڻو دوست آهي."

راٺوڙ: مون سمجهيو تہ ڪو لٽ مار ڪري رهيو آهي.

افتخار: لٽ مار، نہ اسين "مارڻ ۽ ساڙڻ" جي مهم تي نڪتا آهيون.

هن دڪانن طرف اشارو ڪري چيو تہ اسان اهي ناس ۽ نابود ڪرڻ آيا آهيون.

راٺوڙ: تو اڄ گھٽا "شڪار" ڪيا؟

افتخار: (لڄي ٿي مرڪيو.)

راٺوڙ: يار ٻڌاءِ نہ، گھڻن کي پورو ڪيئي؟

افتخار: رڳو ٻارهن. خدا جو قسم اها بہ قسمت چڱي هئي، ورنہ اهي بہ هٿان ويا هئا. اها تہ مون کي مت اچي ويئي جو پنئين پاسي کان بہ ماڻهو موڪليم.

ان کان سواءِ ان ڍيريءَ تي دڪان مان خالي ڳوٽيون، پلاسٽڪ جا رانديڪا، رومال ۽ ٻيون ٻرڻ جهڙيون چيزون بہ رکيائين. پوءِ اسان جي گاڏيءَ ۾ وينل هڪ سپاهيءَ کان ماچيس ۽ تيلي گهريائين. سپاهيءَ جي من ۾ ڪجهہ ٻيو هو. هو ٽپ ڏيئي گاڏيءَ مان لٿو ۽ دڪان ۾ گهڙي ڇت مان ٽنگيل هڪ ڇٽي لاهڻ لڳو. افتخار هن کي دڙڪو ڏيئي، ٻاهر نڪري وڃڻ لاءِ چيو.

رانوڙ جي ٽيڪر ڏيڻ تي، افتخار ڦوندجي پوري تفصيل سان بيان ڪرڻ لڳو تہ هن ڪيئن، ڪيتري تلاش کان پوءِ مس مس وڃي حاجي گنج جي هڪڙي گهر ۾ لڪل هندن کي هٿ ڪيو.

هاڻي افتخار مهم جو ٻيو مرحلو پورو ڪري رهيو هو يعني ”ساڙڻ“.

هن مهل تائين دروازو ٽوڙيو ويو هو. هيءُ دڪان هڪ ميڊيڪل ۽ جنرل اسٽور هو. بينگاليءَ جي هيٺان انگريزيءَ ۾ لکيل ”اشوڪ ميڊيڪل ۽ جنرل اسٽور“ ۽ مالڪ: اي ايم بوس. مسٽر بوس حاجي گنج جي ٻين ماڻهن وانگر تالو ڏيئي ترڪي ويو هو.

دڪان جي اڳياڙيءَ ۾ نمائشي ڪٻٽ هو. ان ۾ رکيل هئا: دوائون، ڪنگهہ جا شربت، انب جو شربت، نقلي جواهر، رنگين ڌاڳن جون ڍيريون ۽ ٻيون شيون. افتخار ان کي ٺڏو هٽي ٽوڙي ڇڏيو. پوءِ پڳل در جي ڪاٺ جا ٽڪرا گڏ ڪري تيلي هڻڻ لاءِ تيار ٿيو. هن کي ياد ڏياريائين تہ لٽڻ جي منع آهي.

افتخار ڊگهيءَ کي باهہ ڏني. مچ ٻرڻ لڳو. هن ٻرندڙ ڳوٽيون دڪان جي هڪڙي ڪنڊ ۾ اڇلايون ۽ ٻرندڙ تاڪيون ٻيءَ ڪنڊ ۾. پنيٺ پڙڪي اٿيو، ۽ ٿوريءَ دير ۾ ٻين لاڳيتن دڪانن ۾ دروازن جي پنيان شعلن جا ٽڙڪاٽ ٻڌڻ ۾ آيا. باهہ پڪڙي ٻين دڪانن کي پنهنجي لپيٽ ۾ آڻي رهي هئي.

رانوڙ وڌندڙ اونداهيءَ ڪري بي آرام ٿيڻ لڳو هو. ان ڪري اسين اتان روانا ٿي وياسين.

ٻئي ڏينهن جڏهن ميجر افتخار سان ملڻ جو اتفاق ٿيو تڏهن هن افسوس ظاهر ڪندي چيو ”مان رڳو سٺ گهر ساڙي سگهيس. جي مينهن نہ پوي ها تہ پورو علائقو ڀسم ڪري ڇڏيان ها.“

مظفر گنج کان ڪجهہ ميل پري، جڏهن هڪڙي ڳوٺ ويجهو پهتاسين، تڏهن ڪو ڪچي پٽ کي ٽيڪ ڏيئي ڊونڊڙو وينل ڏسڻ ۾ آيو. هڪ سپاهيءَ چتايو تہ باغي فوجي نہ هجي. مگر هن جي چڱيءَ طرح چڪاس ڪرڻ تي پتو پيو تہ هوءَ

هڪ سهڻي هندو ڇوڪري هئي. هوءَ ڏاڍي نماڻي لڳي رهي هئي ۽ خبر ناهي ته اتي ڪنهن جي اوسيڙي ۾ ويٺي هئي. هڪڙو سپاهي اوڀر پاڪستان رائيفلس ۾ ڏهه سال رهيو هو ۽ بينگالي ڳالهائي ٿي سگهيو. هن کي چيو ويو ته ڇوڪريءَ کي تاڪيد ڪري ته ڳوٺ ۾ هلي وڃي. هن جواب ۾ ڪجهه مِڻ مِڻ ڪئي پر اتان چري ڪونه. هن کي ٻيهر اتان هليو وڃڻ لاءِ حڪم ڪيو ويو. اسان روانا ٿي وياسين پر هوءَ اتي ئي ٽڪي رهي.

مون کي ٻڌايو ويو ته ”هن کي وڃڻ لاءِ ڪابه جڳهه ڪانهي؛ نه ڪٽنب ۽ نه گهر.“

ميجر افتخار انهن آفيسرن مان هڪ هو جن کي ”مارڻ ۽ ساڙڻ“ جي مهم تي لڳايو ويو هو. جڏهن فوج باغين جو خاتمو ڪري ڇڏيندي هئي، تڏهن هنن آفيسرن کي اڇي هندن ۽ شرپسندن کي مارڻو هو، ۽ اهي جايون ۽ انهن جي آسپاس واريون جايون جلائڻيون هيون جتان فوج تي ڪا گولي هلائي ويئي هئي.

هن سنهڙي پنجابي عملدار کي پنهنجي ڪارنامن جو وَرُ وَرُ ڪري ذڪر ڪرڻ وڻندو هو. هڪ ڏينهن ڪوميلا ۾ مان هن سان گڏ سرڪٽ هائوس ڏي ويس ته هو پنهنجو تازو ڪارنامو ٻڌائڻ لڳو:

”هڪڙي پوڙهي کي ڦاسايوسين. هن ڊگهي ڏاڙهي رکي هئي ۽ هڪ مومن مسلمان جو ڀروپ ڪٽي ڏاريو هئائين. پنهنجو نالو به عبدالمنان رکيو هئائين. پر هن جي جسماني چڪاس مان هن جو پول پڌرو ٿي پيو.“

هو ٻڌائيندو رهيو ”مون هن کي هڪدم پورو ڪرڻ چاهيو، پر منهنجن ماڻهن چيو ته هن حرامزادي کي ٽن گولين جو مزو چکائجي. ان ڪري مون پهرين گولي هن جي خصين ۾ هنئي، پوءِ ٻي هن جي پيٽ ۾. آخر ۾ هن جي مغز ۾ گولي ڇوڙي هن کي پورو ڪيم.“

جڏهن مان ميجر افتخار کان موڪلايو، تڏهن هو برهمڻ باڙا ڏانهن وڃي رهيو هو. هن جي مهم هئي: مارڻ ۽ ساڙڻ.

ڏهڪاءَ کان ڏري، بنگالي به رستا اختيار ڪن ٿا. جيڪي ڀڄي سگهن ٿا سي بنا دير ڪرڻ جي غائب ٿيو وڃن. فوج جي اچڻ جو ٻڌي شهرن جا شهر خالي ٿيو وڃن. جيڪي ڀڄي نه ٿا سگهن، سي چاپلوسي ۽ نيچو نمڻ جو طريقو هلن ٿا، جنهنڪري هنن جي اجا به زيادهه ذلت ٿئي ٿي.

چاند پور پهرين نموني جو مثال هئي.

هي شهر ميگهنا جي مکيہ درياھ تي بندر، واپار جو مرڪز ۽ رنگين حياتيءَ ڪري مشهور هو. رات جو هزارين ننڍڙيون ڳوناٺيون ٻيڙيون اچي درياھ جي ڪپ سان لنگر هٽنديون هيون ۽ روشناين جو پرستان بنائي ڇڏينديون هيون. 18 اپريل تي چاند پور سنسان ٿي ويئي. نڪي ماڻهو، نڪي ٻيڙيون. مشڪل سان آدمشماريءَ جو هڪ سيڪڙو وڃي رهيو هو. باقي ڀڄي ويا هئا، خاص ڪري هندو. هندن جي آدمشماري اڌ جي لڳ ڀڳ هئي. عجب آهي تہ هو پنيان هزارين پاڪستاني جهنڊا ڪوڙي ويا هئا. هر گهر، دڪان ۽ ڇت مٿان هي جهنڊا جهولي رهيا هئا. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو ڄڻ تہ قومي ڏڻ ملهايو پيو وڃي. مگر ماڻهن جي هجوم کان سواءِ. ان ڪري ويراني پاڻ وڌيڪ ڀيانڪ پانئجي رهي هئي.

جهنڊا جاين جي بچاءَ جي ضمانت طور لڳايا ويا هئا، ڪنهن طرح اهو افواھ ڦهلجي ويو هو تہ فوج جي نظر ۾ هر اها جاءِ، دشمن جي جاءِ سمجهي ويندي جنهن تي جهنڊو لڳل نہ هوندو، جهنڊا بہ تڙ تڪڙ ۾ عجيب غريب بنايا ويا هئا، بس چنڊ ۽ تارو سو سيني تي هئا، باقي ان جي ماپ، صورت ۽ رنگ جي ڪنهن پرواھ ڪونہ ڪئي هئي، ڪن سائي ڪپڙي بدران نيري ڪپڙي جا ٺاهيا هئا، ظاهر آهي تہ هنن ابهرائي مان بنگلاديش جو جهنڊو، جو نيرو آهي، تنهن تي ئي چنڊ تارو لڳائي ان کي پاڪستاني جهنڊي ۾ بدلايو هو. سچ تہ اهو آهي تہ نيرا جهنڊا ساون جهنڊن کان گهٽا هئا.

چاند پور وارو ساڳيو ڏيک، حاجي گنج، مظفر گنج، قصبا، ۽ برهمڻ باڙا ۾ دهرايل نظر آيو: ويران شهر، ڦڙڪندڙ جهنڊا.

پرچار جو ناٽڪ

لڪشم، مثال هو ٻئي رستي "چاپلوسي ۽ نيچو نمڻ" جو.

جنهن ڏينهن هن شهر کي باغين کان پاڪ ڪيو ويو، ان جي ٻئي ڏينهن صبح جو مان اتي پهتس. اتي فقط فوج ۽ هزارين پاڪستاني جهنڊا پئي نظر آيا. اتي جي انچارج ميجر، پوليس ٿاڻي ۾ وڃي پنهنجو هيڊ ڪوارٽر بنايو هو. ميجر رانوڙ مون کي اتي ئي وٺي هليو.

اسان جو هم سفر، پاڪستان ٽيليويزن جو هڪڙو ڪئميرا مين پڻ هو. هن کي لڪشم ۾ "حالتن بحال ٿيڻ" جي فلم ٺاهڻي هئي. اهڙي قسم جون فلمون

ڏھاڙي ور ور ڪري ڏيکاريون ويندڀون ھيون، جن ۾ فوج جي مرحبا جا منظر ۽ امن ڪميٽين جا ميڙ ڏيکاريا ويندا ھئا.

مون کي سمجھ ۾ ئي ڪونہ ٿي آيو تہ ھو اھڙي فلم ناھڻ جو بندوبست ھتي ڪيئن ڪري سگھندو؟ مگر ميجر چيو تہ اھو تہ اسان جي ڪاٻي ھٿ جو ڪيل آھي. ”بھترين ڏيکاءُ پيش ڪرڻ واسطي ھنن حرامين جو ڪافي تعداد موجود آھي. مون کي رڳو ويھ منٽ ڏي.“

39 بلوچ جي ليفٽيننٽ جاويد جي سپرد ھي ڪم ڪيو ويو تہ ھو ماڻھو ڪٺا ڪري. ھن ھڪڙي پوڙھي کي سڏ ڪيو جو ظاھري طرح پڇا ڳاڇا لاءِ ھتي آندو ويو ھو. پوءِ ھن پنھنجو نالو مولانا سعيد محمد سعيدالحق ٻڌايو ۽ چيو تہ ھو پڪو مسلم ليگي آھي ۽ عوامي ليگ سان ھن جو ڪو واسطو ڪونھي.

مسلم ليگ اھا سياسي پارٽي آھي جنھن 1947ع ۾ پاڪستان بنايو ھو.

مولانا، فوج وارن کي راضي ڪرڻ لاءِ ڏاڍو ماندو ٿي ڏٺو. ھن چيو ”يقين رکو تہ مان ويھن منٽن ۾ سٺ ماڻھو آڻي حاضر ڪندس ۽ جي مون کي ٻن ڪلاڪن جي مھلت ڏيندا تہ ٻہ سَؤ ڄڻا وٺي ايندس.“

مولانا سعيدالحق زبان جو اکر ٻہ اکر سچو نڪتو. اسان ميجر جا مھيا ڪيل ڪي ناريل جي پاڻيءَ جا گلاس اڃا ختم ئي ڪونہ ڪيا تہ پري کان نعرن جا آواز ڪنن تي پيا:

”پاڪستان زنده باد“، ”پاڪستاني فوج زنده باد“، ”مسلم ليگ زنده باد“.

ويرم ئي ڪين گذري تہ پنجاھ ڪن ماڻھن جو جلوس، وڻ وڻ جي ڪاٺي، اسان کي نظر آيو. ان ۾ ٻڍا، ٻار ۽ ڪمزور شخص شامل ھئا. سيني جي ھٽن ۾ جھنڊا ھئا ۽ پوريءَ طرح گلو ڦاڙي نعرا ھڻي رھيا ھئا. جاويد مون کي اک ڀڳي.

ڏسندي ڏسندي ھن مجموعي عام جلسي جي صورت اختيار ڪئي. ڪم ٽپائو تقرير ڪندڙن جي فھرست تيار ڪئي ويئي.

پھرين محبوب رحمان کي اڳتي ڌڪيو ويو. ھن فوج جي آجيان ۾ تقرير ڪئي ۽ پنھنجي ڏيٿ ويٺ ھنن لفظن ۾ ڪرائي: ”ايف ايف ڪاليج ۾ انگريزيءَ ۽ عربيءَ جو پروفيسر ۽ تاريخ جو ماھر ۽ موت تائين مسلم ليگ جو ميمبر.“

ان کان پوءِ ھن جوشيلي تقرير ڪئي ”پنجابين ۽ بينگالين پاڪستان حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ اتحاد ڪيو ھو، ۽ اسان جون پنھنجون روايتون ۽ سيپتا ھئي. مگر ھندن ۽ عوامي ليگ وارن جي پڙڪائڻ ڪري اسين گمراھ ٿي ويا ھئاسين. ھاڻي

خدا جو شڪر آهي جو پنجابي سپاهين اچي اسان کي بچايو آهي. هو دنيا ۾ بهترين سپاهي آهن ۽ انسانيت جا خيرخواهه. اسان هنن کي دل ۽ جان سان عزت ڏيون ٿا ۽ پيار ڪريون ٿا . . . .“

۽ ساڳئي لهجي ۾ پنجابين جي ساراهه جا ڍڪ پريندو رهيو.

”جلسي“ جي خاتمي کان پوءِ مون ميجر کان پڇيو تہ هن جو ان تقرير جي باري ۾ ڪهڙو خيال آهي؟“

”اسان جي مقصد لاءِ ڪافي آهي“ هن چيو ”مگر مان ان حرامزادي تي اعتبار ڪري نہ ٿو سگهان، مان هن کي پنهنجي فهرست ۾ ٿو شامل ڪريان.“

اوپر بنگال جي پيڙا ختم ڪونہ ٿي آهي. شايد حالتون اجا بدتر ٿين. لشڪر پنهنجي ڪاروائي ايستائين جاري رکڻ جو پڪو پهہ ڪيو آهي جيستائين مڪمل طرح ”صفائي“ ٿي وڃي. اجا تہ رڳو اڌ ڪم پورو ٿيو آهي.

فوج جون ٻہ ڊويزنون نائين ۽ سورهين، بينگالي باغين ۽ هندن کي سيڪت ڏيڻ لاءِ اولهہ پاڪستان مان اماڻيون ويون. هي وڏي جانبازي ۽ جاکوڙ جو ڪم هو، خاص ڪري پاڪستان جهڙي محدود وسيلن واري ملڪ لاءِ 25 هزارن کان وڌيڪ ماڻهن کي اولهہ مان اوپر نيو ويو. 28 اپريل تي هنن کي تيار ۽ رواني ٿيڻ واسطي 38 ڪلاڪ ڏنا ويا. هو خاريان ۽ ملتان مان ريل رستي ڪراچيءَ آندا ويا. هنن کي فقط هلڪو بسترو ۽ جنگي سامان جو ننڍو ٿيلهو ساڻ هو. ٻيو جنگي سامان سامونڊي جهاز رستي اچڻو هو.

فوج پي آءِ اي جي هوائي جهازن رستي ڍاڪا اڏائي ويئي، مسافرن ڪٽڻ جو ڪم مهمل ڪري ست بوئنگ هوائي جهاز هن ڪم ۾ رُنيايا ويا، چوڏهن ڏينهن لاڳيتو، هي جهاز لنڪا رستي فوج ڪڻندا رهيا، ڪن پاڪستان ايئر فورس جي هوائي جهازن بہ هن ڪم ۾ مدد ڪئي.

پهچڻ سان ئي، ايسٽرن ڪمانڊ جي 14 ڊويزن کان هٿيار وٺي، هنن پنهنجي ڪاروائي شروع ڪري ڇڏي. نائين ڊويزن ڪوميلا ۾ مقرر ڪئي ويئي، جيئن اوپر واري سرحد تي چوڪسي ڪري ۽ باغين ۽ هنن جي رسد جي چرپر کي بنجو ڏئي.

16 ڊويزن کي جيسور موڪليو ويو جئن پرڳڻي جو اولهہ وارو طرف سنڀالي.

مئي جي ٽئين هفتي تائين هي سارو بندوبست مڪمل ٿي ويو.

هاڻي باقي رهيل باغي، جي پارت پچي نہ سگهيا هئا، سي باهہ ۽ لوهہ جي چنبي ۾ ڦاسي پيا آهن. فوج جي ٻن ڊويزنن پنهنجي خوني ڪاروائي شروع ڪري ڇڏي آهي. ان جو مطلب اهو ٿيندو تہ ڪوبہ هندستان پڄي ڪونہ سگهندو ۽ ساري خلق پرڳڻي جي وچ ۾ پناهہ ڳوليندي، جتي پاڪستاني فوج هنن جون قيمون بنائيندي رهندي.

20 اپريل تي نائين ڊويزن واري گلن جي عاشق ڪرنل بيگ ويچاريو هو تہ هي ”صفائي ڪرڻ“ واري ڪاروائي ٻہ مهينا ڪن وٺندي. پر هينئر جون جي وچ ڌاري اهو ڏسجي رهيو هو تہ اها رٿا غلط ثابت ٿي رهي هئي. باغي، گوريلن وارين گوهيون استعمال ڪري رهيا هئا ۽ سولائيءَ سان فوج جي هٿ نہ ٿي آيا. ڇڙوڇڙ هوندي ۽ بنا ڪنهن ظاهري تنظيم جي باوجود بہ هي باغي، پاڪستاني لشڪر کي ٽوٽا چٻائي رهيا هئا. هنن جو خاص طريقو هو اچ وڃ جا ذريعا يعني رستا، پليون ۽ ريلون تباهہ ڪرڻ، جنهن ڪري فوج چرپر کان بيوس ٿي پوندي هئي.

نائين ڊويزن بري طرح ناڪامياب ويئي آهي ۽ هاڻي تہ چوماسو شروع ٿيڻ وارو آهي، ۽ ڪڪرن جا ڪڙڪات رهندا، جنهن ڪري لشڪر کي ٽي مهينا پنهنجي ڪاروائي بند ڪرڻي پوندي.

مئي جي ٻئي هفتي ۾، پاڪستان جي حڪومت چين کان مينهوڳي مند لاءِ نوَ جنگي ٻيڙا حاصل ڪيا آهن. وڏيڪ پوءِ ايندا. هنن ٻيڙن ۾ ٻي انت بارود پريل آهي. هي مينهن وسندي اهو ڪم ڏيندا جو هوائي فوج هوا مان ۽ ميداني فوج ميدان مان پئي ڪيو، ۽ جي برسات پوڻ ڪري بيڪار ٿي ويون هيون.

ان ڪانسواءِ ڪيئي ديسي ٻيڙيون بہ هٿ ڪيون ويون آهن. انهن کي جنگي سازو سامان سان پري تيار ڪيو ويو آهي. هاڻي فوج پاڻيءَ ذريعي باغين جو پيڇو ڪندي.

اوڀر بينگال کي بيٺڪ بنائڻ

ڏڪار جو انديشو آهي، چو تہ اچ وڃ جا ذريعا تباهہ ٿي ويا آهن. رواجي حالتن ۾ اوڀر پاڪستان جي 23 ضلعن مان 17 ۾ اناج جي کوٽ رهندي آهي، ان ڪري چانور ۽ ڪڻڪ ٻين هنڌان هتي پهچايا ويندا آهن. هن سال گهرو لڙائيءَ ڪري اهو ممڪن نہ آهي. ڇهہ وڏيون پليون ۽ هزارين ننڍيون پليون نابود ڪيون ويون آهن،

جنهنڪري ڪيترن هنڌن تائين پهچي نہ ٿو سگهجي. ساڳيءَ طرح ريل جا رستا بہ تمام گهڻي حد تائين ٽوڙيا ويا آهن، جيتوڻيڪ حڪومت جي اجا بہ دعوا آهي تہ ريلن جو سرشتو بحال آهي.

7 مئي تائين باغين جو فينيءَ تي قبضو هجڻ ڪري، پرڳڻي جو اتريون پاڱو چٽاگانگ جي بندر کان ڪٽيل رهيو. فينيءَ وٽ مکيہ رستي جو لنگهہ آهي ۽ هڪ ريلوي جي جنڪشن اسٽيشن آهي. هن بربباديءَ ڪري اناج جي چرپر محال آهي. صرف درياهن ۾ ٻيڙين جو ذريعو آهي، پر ان ذريعي بہ سڄو ڪم ٿي نہ ٿو سگهي.

بہ ڳالهيون بيون بہ ڳڻڻ جهڙيون آهن. هڪڙي، وڏي پيماني تي ذخيري اندوزي. ڪن واپارين ڏڪار جو اندازو ڪري اَنُ لڪائڻ شروع ڪيو آهي. ان ڪري بہ اٽاٽ ٿي ويئي آهي. ٻي ڳالهہ تہ پاڪستان جي حڪومت پڌري پر قحط جو خطرو تسليم نہ ٿي ڪري.

18 اپريل تي فوجي گورنر ليفٽيننٽ جنرل ٽڪا خان، ريڊيو تان تقرير ڪندي غذا جي اٽاٽ جي انديشي جو ذڪر ڪيو هو، پر ان کان پوءِ حڪومت هر طرح ان حقيقت کي دبائڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي. ان جو سبب هي آهي تہ جي ملڪ ۾ ڏڪار جو اعلان ڪيو ويو تہ عالمي امداد جو سلسلو شروع ٿي ويندو، ۽ ٻين ملڪن جا عيوضي ان امداد جي ورڇ جي سلسلي ۾ ملڪ اندر آٽٽا پوندا. اهڙي حالت ۾ هي جو اندوهناڪ ڪوس ڪرايو ويو آهي، سو لڪائڻ ناممڪن ٿي پوندو. ان ڪري بکيا پلي موت جو شڪار ٿيندا رهن جيستائين ”صفائي ڪرڻ“ جي مهم وڃي پوري ٿئي.

تازو ڪراچيءَ ۾، نريل هوا واري ڪمري اندر ويهي، زرعي ترقي بئنڪ جي چيئرمين مسٽر قرني صاف صاف چئي ڏنو تہ ”ڏڪار هنن جي ڪرتوتن جو نتيجو آهي. تنهنڪري پلي پيا مرن. شايد ان نموني بينگالين جو هوش جاءِ اچي.“

اوڀر بنگال جي حڪومت جي نيتي اهڙي تہ ڦرنڊڙ گهرنڊڙ ۽ بي مقصد آهي، جو اهو انومان ڪرڻ غلط نہ ٿيندو تہ پاڪستان جي حاڪمن ۾ ارادي جي پختگي نہ آهي. زور ۽ زبردستيءَ جي راهہ اختيار ڪرڻ جي شروعاتي غلطي ڪرڻ کان پوءِ، ضد ۽ بيعقليءَ تي قائم رهي حڪومت معاملي کي منجهائي رهي آهي.

هيءَ ڳالهہ وڌيڪ صاف ڪجي ٿي:

هڪڙي طرف، دهشت انگيزيءَ ۾ ڪمي ڪانہ ٿي آندي وڃي. اوڀر بينگال ۾ ڏنڊي جي زور تي ماڻهن کي مات ڪرڻ جي نيتيءَ تي عمل ڪيو پيو وڃي. ان

ڪري روز روز حڪومت جا نوان نوان دشمن پيا پيدا ٿين ۽ علحدگيءَ جي لاڙي ۾ پيو اضافو ٿئي.

ٻئي طرف، ڪابہ حڪومت ان ڪان بيخبر ٿي نہ ٿي سگهي تہ هيءَ نيتي ضرور ناڪامياب ٿيندي. اولهہ پاڪستاني ايترا آهن ئي ڪونہ جو بينگالين جي هيڏي وڏي تعداد کي قابو ۾ رکي سگهن.

انتظامي ۽ اقتصادي سببن ڪري ۽ ٻاهرين مدد خاص ڪري آمريڪا جي مدد حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري آهي تہ ملڪ ۾ جلد کان جلد سياسي ناهہ ٿئي. صدر يحيا خان کي بہ انهن ڳالهين جي اهميت جو احساس آهي، ان ڪري 25 مئي واري پريس ڪانفرنس ۾ هن چيو تہ جون جي وچ ڌاري هو چونديل عيوضين جي حڪومت ناهيندو.

ظاهري طرح هي ڳالهيون هڪ ٻئي جي ابتڙ پيون ڏسجن، پر واقعي ئي ائين آهي چا؟

منهنجو پنهنجو خيال آهي تہ حڪومت جي نيتيءَ ۾ تضاد ڪونهي. مون کي پنهنجي سر اهو ڏسڻ جو موقعو مليو آهي تہ اڳواٽن اولهہ پاڪستان ۾ ڇا پئي ڪيو آهي. حقيقت هيءَ آهي تہ اوڀر پاڪستان کي بينڪ بنايو وڃي. هي ڪو منهنجو مٿاڇرو خيال نہ آهي پر حقيقتون ان جي تائيد ڪن ٿيون.

فوج جي ٻهرين مدعا اها رهي آهي تہ ڪنهن بہ حيلي سان اوڀر پاڪستان ۾ علحدگيءَ جي لاڙي جي پاڙ پٽي وڃي. لاڳيتو ڪوس ۽ 25 مارچ کان پوءِ اولهہ ۽ اوڀر پاڪستان ۾ جو ڪجهہ پئي ٿيو آهي، ان جي ثابتي آهن. فوج اهو فيصلو بي قياسيءَ سان ڪيو ۽ ان تي عمل بي قياسيءَ سان ڪري رهي آهي.

جيستائين قتل عام جاري آهي، ايستائين اوڀر پاڪستان جي مسئلي جو ڪوبہ مناسب ۽ پائدار سياسي حل ممڪن نہ آهي.

مکيہ سوال آهي تہ هي عام ڪوس بند ٿيندو؟

ان سوال جو فوجي جواب ميجر جنرل شوڪت رضا نائين ڊويزن ڪوميلا جي ڪمانڊنگ آفيسر کان 16 اپريل تي ٻڌم. چيائين:

”اسان هي انتهائي ۽ خرچ طلب قدم هرويرو ڪونہ کنيو آهي. اسان جي سامهون هڪ مقصد آهي، اسان اهو پورو ڪنداسين. ان کي اڌورو ڇڏي وري سياستدانن جي حوالي ڪين ڪنداسين تہ هو ٻيهر ساڳي گڙٻڙ پيدا ڪن. لشڪر هر ٽئين چوٿين سال هن ڪم لاءِ ڪونہ پيو ايندو. ان کي ٻيو وڌيڪ اهم ڪم بہ

ڪرڻو آهي. مان يقين سان ٿو چوان تہ اسان جڏهن هي هٿ ۾ ڪنيل ڪم پورو ڪنداسين تہ وري اهو مسئلو ڪڙو ئي ڪونہ ٿيندو.“

هي هڪ ذميوار آفيسر جي گفتگو آهي. مان جيڪي ڏهہ ڏينهن اوڀر بينگال ۾ هوس، تنهن دوران مون ڀين فوجي عملدارن ڪي بہ ساڳين خيالن جو اظهار ڪندي ٻڌو. صدر يحيا خان ڪي خبر آهي تہ جيڪي ماڻهو فوج جي اڳواٽي ڪن ٿا سي ئي هينئر پاڪستان جي قسمت جا مالڪ آهن.

جنهن نموني سارو لشڪر ڀرپور وار سان ڪاروائي ڪري رهيو آهي، تنهن مان ظاهر آهي تہ ان جو مقصد ڪو معمولي نہ آهي. ان جا نتيجا تمام گنڀير ۽ دور رس ٿي سگهن ٿا.

لشڪر جو پڪو پهُ

لشڪر کي بہ ڀاري قيمت ادا ڪرڻي پيئي آهي. هنن جا بي انت ماڻهو مئا ۽ ڦٽيا آهن. ڍاڪا ۾ خانگي طرح ٻڌڻ ۾ آيو تہ سپاهين کان وڌيڪ آفيسر اجل جو شڪار ٿيا آهن، ۽ هن مهل تائين اوڀر بينگال ۾ فوج جي مئلن جو تعداد، ان تعداد کان زيادہ آهي، جيڪي سيپٽمبر 1965ع ۾ ڀارت سان لڙائيءَ دوران مئا هئا.

فوج اهي چيزون، سياسي پختگيءَ جي بي معنیٰ نعرن لاءِ ”قرباني“ سمجهي نظرانداز نہ ڪندي.

هن منزل تي فوجي ڪاروائي بند ڪرڻ ٿيندو وڌيڪ مصيبتون ڳنهڻ. باغي ڇڙيا وينا آهن، ۽ ٻنهي طرف نفرت جو پهاڙ اٿل آهي. صلح ۽ ناهہ جو سوال ئي ڪونہ ٿو اٿي. يا مڪمل فتح يا مڪمل هار. حالتون پاڪستاني فوج جي فائدي ۾ آهن: ڇو تہ بينگالي باغي ڇڙوڇڙ، غيرمنظم ۽ بي هٿيار آهن. وچ ۾ ٻيون غيرملڪي وڏيون طاقتون ٽپي پون تہ بي ڳالھ آهي، پر حاضر حالتن ۾ پاڪستاني فوج کي پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ ۾ ڪنهن بہ گمان جي گنجائش نہ هجڻ گهرجي. اهو ئي سبب آهي جو هو پنهنجو جاني نقصان بہ درگذر ڪري رهيا آهن.

اوڀر بينگال ۾ فوجي ڪاروائي تي ڳاتي ڀڳو خرچ برداشت ڪرڻ بہ ڏيکاري ٿو تہ حڪومت هن ڏس ۾ پختو ارادو ڪري چڪي آهي ۽ ان سيڙپ مان ان کي پوري موٽ جي اميد آهي. پنجويھ هزار سپاهين کي، هوا ذريعي اوڀر بينگال پهچائڻ ڪو چرچو ڪونہ هو. اهو هڪ وڏي جوکي وارو ۽ خرچ طلب ڪم هو. فوج

جون اهي ٻہ ڊويزنون، نائين ۽ سورهين، اولهہ پاڪستان ۾ آئيءَ ويل لاءِ رڪيل لشڪر هو. ان جي جاءِ پرڻ لاءِ نئين پرتيءَ تي بہ موتمار خرچ ڪيو پيو وڃي.

چين جنگي سامان مهيا ڪيو آهي، جو ڪاراڪورم شاهراهہ رستي آندو پيو وڃي. پر هاڻي ان ۾ بہ ڪمي ايندي پئي وڃي. شايد چين پنهنجي ان عمل تي ٻيهر ويچار ڪيو آهي ۽ پاڪستان جي حڪومت کي هٿيار ڏيڻ مناسب نہ سمجهيو آهي.

پر پاڪستان گورنمينٽ پرڏيهي ناڻي مان روڪ پيسا ڏيئي، يورپ مان هٿيارن جا انبار خريد ڪري رهي آهي.

ڍاڪا، راولپنڊي ۽ ڪراچيءَ ۾ بالا فوجي عملدارن سان گفتگوءَ مان ان ڳالهہ جي تصديق ٿئي ٿي تہ هنن جي خيال ۾ مسئلي جو حل اوڀر پاڪستان ۾ فوجي ڪاروائي تيز ڪرڻ ۾ آهي ۽ نہ اتان "نڪري وڃڻ" ۾. ملڪ جي ٻين مڙني خرچن ۽ رٿائن کي پاسيرو رکي، هن فوجي مهم کي ترجيح ڏني پيئي وڃي. سڀ ترقيءَ واريون رٿائون ترڪ ڪيون ويون آهن.

توري ۾ ائين چئجي تہ فوجي حڪومت اهو اعلان ڪري چڪي آهي ۽ اُها اهو ڪري ڏيکارڻ ٿي چاهي تہ پاڪستان جي سياسي مونجهاري جو حل فوجي ڪاروائي ۾ آهي. صدر يحيا خان چيتي جي پنيءَ تي سوار آهي، پر هو سوچي سمجهي پوءِ ان تي سوار ٿيو آهي.

تنهنڪري فوج، اوڀر پاڪستان تان هٿ ڪڍڻ واري ناهي. ايسٽرن ڪمانڊ جي آفيسرن سان بحث مباحثي دوران، مون حڪومت جو اوڀر بينگال جي باري ۾ نيتيءَ جي هيٺين فقرن جو انومان ڪڍيو:

(1) بينگالين پاڻ کي اعتبار جوڳا ثابت نہ ڪيو آهي، ان ڪري هنن تي اولهہ پاڪستانين جي حڪومت هلڻ گهرجي.

(2) بينگالين کي وري اسلام جي صحيح تعليم ڏيڻ جي ضرورت آهي، جيئن هو پاڪستان کان ڌار ٿيڻ جي جذبي کان باز اچن ۽ اولهہ پاڪستان سان مضبوط مذهبي ناتا ڳنڍين.

(3) جڏهن هندن جي موت يا ڀاڄ ڪري، هي ملڪ هندن کان خالي ٿيندو، تڏهن هنن جون ملڪيتون ڏتڙيل وچين ڪلاس وارن کي ڏيئي، هنن جي دلين کي جيتبو ۽ هنن کي پنهنجي پاسي ڪبو. ان طرح هن پرڳڻي جو سياسي ۽ انتظامي ڍڳرو پختو بنائي سگهبو.

انهيءَ نيتيءَ تي وڏي واڪي عمل ڪيو پيو وڃي.

بلوي جي ڪري حالي ڪنهن به بينگاليءَ کي ملڪي بچاءَ جي مقصد خاطر پرتي نه ڪيو ويندو. هوائي فوج ۽ ساموندي فوج جا وڏا آفيسر، جن ڪنهن به قسم جي شڪايت جو موقعو نه ڏنو آهي، تن کي به خبرداري ڪري ڪنهن به ويڙهه واري ڊيوٽيءَ کان پري رکيو ويو آهي. بهترين بينگالي هوابازن کي غيرضروري زميني ڪم تي لڳايو ويو آهي. پيو ته نهيو پر هنن کي پي آءِ اي جي جهازن کي به هٿ لڳائڻ نه ٿو ڏنو وڃي.

ايسٽ پاڪستان رائيفلس جنهن ۾ بينگالي فوجي هئا، تنهن کي بغاوت جي شروعات ۾ ئي ختم ڪيو ويو هو. ان جي جڳهه تي ”شهري بچاءَ جي تنظيم“ ناهي ويئي آهي جنهن ۾ رڳو بهاري ۽ اولهه پاڪستاني رضاڪار پيا پرتي ڪيا وڃن. هنن کان پوليس جو ڪم به ورتو پيو وڃي. انهن کي سڪيا ڏيڻ وارا اولهه پاڪستاني آفيسر آهن. پوليس سپرنٽينڊنٽ مقرر ڪيو ويو سو فوجي پوليس جو ميجر هو.

سوين اولهه پاڪستاني سرڪاري ملازم، ڊاڪٽر ۽ ريڊئي، ٽيليويزن، ٽيليگراف ۽ ٽيليفون جا ڪريگر اول ئي اوير پاڪستان موڪليا ويا آهن ۽ بين کي به تڪڙي ترقي جي وعدن تي هيڏانهن اچڻ واسطي هرڪايو پيو وڃي. ساڳئي وقت صدر يحيا اهو به حڪم جاري ڪيو آهي ته ڪنهن به ڪاموري کي سندس مرضيءَ جي خلاف به پاڪستان جي ڪنهن به حصي ۾ بدلي ڪري سگهجي ٿو.

يونيورسٽين پٽيان ڪات ڪهاڙا

مون کي ٻڌايو ويو ته آئيندي اوير بينگال ۾، ڊپٽي ڪمشنر ۽ ڪمشنر يا بهاري مقرر ڪيا ويندا يا اولهه پاڪستاني. ڊپٽي ڪمشنرن بابت چيو ويو ته هو عوامي ليگ جي علحدگيءَ جي هلچل جا پورا پورا همدرد هئا. ڪن حالتن ۾ هو پڪڙيا ويا ۽ هنن کي شوٽ ڪيو ويو، جئن ڪوميلا جو ڊپٽي ڪمشنر. هي آفيسر فوج جي ڪاوڙ جو تڏهن شڪار ٿيو جڏهن 20 مارچ تي هن پيٽرول مهيا ڪرڻ کان انڪار ڪندي چيو ته ”جيستائين شيخ مجيب رحمان وٽان پروانو نه آٽيندا، تيستائين ڪين ڏيندس.“

حڪومت يونيورسٽين ۽ ڪاليجن پٺيان به ڪات ڪهاڙا ڪٽي پيئي آهي. اهي سازشن جا اڏا سمجهيا وڃن ٿا. ڪيترائي پروفيسر جان بچائي ڀڄي ويا آهن. ڪجهه قتل ڪيا ويا آهن. هاڻي انهن جي جاءِ اولهه پاڪستانين سان پري ويندي.

سوِل ۾ پرڏيهي ڪاتن مان بہ بينگالي عملدارن کي ٽپڙ ٻڌرايا پيا وڃن. سيني تي ڪڙي نگاهہ رکي پيئي وڃي.

حڪومت جي بينڪ بنائڻ واري رٿا جي رفتار، هنن جي اميدواري رفتار جي اڌ جيتري بہ ڪونہ آهي. ان جي چٽي ثابتي، مون کي ڪوميلا جي مارشل لا ائڊمنسٽريٽر ميجر آغا وٽان معلوم ٿي. هن کي گڙٻڙ ۾ ڊٺل ۽ تباهہ ٿيل رستن ۽ مورين جي مرمت لاءِ بينگالي انجنيئرن کان ڪم وٺڻ ۾ دشواري درپيش اچي رهي هئي، هي ڪم ڪاغذي ڪاروائيءَ جي ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاٿو پيو هو ۽ مرمت جو ڪم ڪونہ ٿي سگهيو هو. آغا کي تہ ان جي ڪارڻ جي ڪَلَ هئي. ”هنن مان ڪم جي اميد رکي نہ ٿي سگهجي“ هن چيو. ”خاص ڪري ان صورت ۾ جڏهن هنن جا ماڻهو ماريا پيا وڃن ۽ هنن جو ملڪ برباد ڪيو پيو وڃي، گهٽ ۾ گهٽ هنن جو تہ نظريو اهو ئي آهي، ۽ ان ڪري اسين پيا پوڳيون.“

بلوچ ريجمينٽ جو ڪئپٽن دراني، جو ڪوميلا هوائي اڏي جي چوڪسي ڪندڙ ٽوليءَ جو مهندار هو، ٺنهنجو مسئلو حل ڪرڻ جو پنهنجو نمونو هو. هن چيو ”هي بينگالي جيڪي ڪنٽرول ٽاور تي مقرر آهن، تن کي منهنجي تنبيهہ آهي تہ هنن ڪابہ شڪ پري چرپر ڪئي تہ هنن کي هڪدم شوٽ ڪيو ويندو.“

دراني پنهنجي ان قول تي قائم بہ رهيو هو. ٻہ چار راتيون اڳ هڪ بينگالي جيئن ئي هوائي اڏي کي ويجهو اچي رهيو هو تہ هڪدم هن کي بندوق جو نشانو بنايو ويو. هن چيو ”هو باغي بہ ٿي سگهيو ٿي“. درانيءَ کي ٻي بہ هڪ ڳالهہ تي فخر هو. هن پنهنجي هٿ سان سٺ کان وڌيڪ ماڻهو ماريا هئا. اهو ان وقت جڏهن هو هوائي اڏي جي آسپاس وارن ڳوٺن کي ”پاڪ“ ڪري رهيو هو.

اوڀر پاڪستان کي ڪالوني بنائڻ واري اڻ وٽندڙ حقيقت جي ڪمال بي حيائيءَ سان پردي پوشي پئي ڪئي وڃي. صدر يحيا ۽ ليفٽيننٽ جنرل ٽڪا خان، اوڀر پاڪستان ۾ پنهنجي ڪارنامن جي سياسي پٺڀرائي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا پئي رهيا آهن. نتيجو ڪو خاص تسلي بخش نہ نڪتو آهي. هيل تائين جنهن قسم جي ماڻهن جو سهڪار حاصل ڪيو اٿن تن ۾ هي شخص شامل آهن: مولوي فريد احمد ڍاڪا جو بينگالي وڪيل، فضل قادر چوڌري، ۽ جماعت اسلاميءَ جو پروفيسر غلام اعظم. هي مڙئي اهڙا سياستدان آهن، جي گذريل ڊسمبر وارين چونڊن ۾ ذليل شڪست کائي چڪا آهن.

هن مدعا لاءِ مکيہ شخصيت جا سامهون آئي آهي، اها آهي مسٽر نورالامين. هي پراڻو مسلم ليگي ۽ هن پرڳڻي جو اڳيون وڏو وزير آهي. هي انهن ٻن غير عوامي ليگين مان هڪ آهي، جي قومي اسيمبليءَ جا ميمبر چونڊيا آهن. هن جي عمر 75 سال ڪن آهي. مگر هن پڻ خبرداريءَ کان ڪم ونئي ڪليءَ طرح بيان نہ ڏنو آهي. هن اڄ تائين بہ بيان ڏنا آهن ۽ ٻئي فقط ”هندستاني دخل اندازي“ جي باري ۾ آهن.

بينگالي انهن کي حقارت جي نگاهہ سان ڏسن ٿا، جي حڪومت سان سازباز ڪن ٿا. فريد احمد ۽ فضل قادر کي تہ خاص اهو احساس آهي. فريد احمد پنهنجي گهر جا در ۽ دريون خاص خبرداريءَ سان بند رکندو آهي ۽ جڏهن ڪو در ڪڙڪائيندو اٿس، تڏهن در جي تنگ مان پهرين پڪ ڪندو آهي تہ هو سڃاتل ۽ سڄڻ آهي، تنهن کان پوءِ در جي ڪُنڊي لاهيندو آهي.

تمام بيجا طريقن سان حڪومت فقط 31 قومي ۽ صوبائي عوامي ليگي ميمبرن کان زبردستيءَ رضامندي وٺڻ ۾ ڪامياب ٿي آهي. هنن کي ڊاڪا ۾ نظرداريءَ هيٺ ۽ الڳ رکيو پيو وڃي، جئن هو پنهنجي ڪٽنبن کان سواءِ ڪنهن ٻئي سان ملي نہ سگهن، ايستائين، جيستائين ”نمائندي حڪومت“ نهي. پر صاف ظاهر آهي تہ هو پنهنجو پاڻ ڪانسواءِ ڪنهن جا بہ نمائندا ڪونہ آهن.

درزي عبدالباري، جو خوشقسمتيءَ سان بچي ويو، 24 سالن جو آهي. ساڳي پاڪستان واري عمر. فوج، پنهنجي ڏاڍائيءَ سان ملڪ کي ڳنڍيل رکي سگهي ٿي. مگر جو ڪجھ اوپر بينگال ۾ ڪيو ويو آهي، ان سان انهن ماڻهن جو خواب ٽٽي چڪو آهي، جن 1947ع ۾ سمجهيو هو تہ هو ٻن برابر حصن واري مسلم رياست جو بنياد وجهي رهيا آهن. هاڻي ڪو عرصو اولهہ ۾ پنجابي ۽ اوپر ۾ بينگالي پاڻ کي هڪ ئي قوم جا هڪجهڙا شهري ليکي نہ سگهندا.

بينگالين جو مستقبل اونداهو آهي: بينڪ جي فاتحن جي غلامي.

رت جي هولي

(نيوزويڪ، 28 جون 1971ع)

جڏهن کان گذريل مارچ ۾ پاڪستان ۾ گهرو لڙائي ڇڙي آهي، تڏهن کان صدر يحيا خان انهيءَ ڳالهه تي ويهن ئي نهن جو زور لڳايو آهي تہ جيئن پاڪستاني فوج جا، آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ بينگالين تي ظلم ۽ زبردستيءَ جون خبرون ٻاهرين دنيا تائين پهچي نہ سگهن. گهڻن پرڏيهي خاطن جي اوير پاڪستان ۾ موجودگيءَ تي بندش وڌي ويئي آهي. رڳو اهي اولهہ پاڪستاني خاطو، سرزمين تي سڏايا ويا، جن لاءِ هنن کي پڪ هئي تہ پنهنجي ملڪ جي عوام کي هو هن بغاوت جي باري ۾ فقط اهي خبرون ڏيندا جي حڪومت جي حق ۾ هونديون. مگر گهٽ ۾ گهٽ هڪ مثال ۾ هنن جي اها اميد برثواب ڪونہ ٿي.

اهو مثال هو انٿوني مسڪارينهاس جو. هي ڪراچيءَ جو اخباري نمائندو ۽ ساڳئي وقت لنڊن سنڊي ٽائيمس لاءِ بہ لکندو آهي. هو بينگال ۾ ٽيل گهٽنائون ڏسي ايترو گهبرائجي ۽ خوفزده ٿي ويو، جو پنهنجي ٻارن ٻچن سميت هوائي جهاز رستي لنڊن ڏانهن کسڪي ويو ۽ پنهنجي پوري ڪهاڻي لنڊن ٽائيمس ۾ شايع ڪرائي اٿائين.

هن جو چوڻ آهي تہ هن ڪيترن ئي شهري ۽ فوجي عملدارن کي بار بار اهو چوندي ٻڌو تہ هنن جو اهو پڪو پهہ آهي تہ جيستائين هو باغين جي پاڙ نہ پٽيندا تيستائين هتان نہ هٽندا، پوءِ هنن کي ائين ڪرڻ لاءِ ويهہ لک ماڻهو بہ قتل ڇو نہ ڪرڻا پون: ۽ پاڪستاني فوج حرف بحرف ان تي عمل ڪري رهي آهي.

اوير پاڪستان ۾ وهندڙ رت جي ندين جي تصديق انهن اخبار جي خاطن ۽ بين ماڻهن بہ ڪئي آهي، جن انهن دهشت زده ۽ ڏتڙيل سٺ لک بينگالين کي ڏٺو آهي، جن پاڪستان مان ڀڄي، هندستان ۾ اچي پناهہ ورتي آهي.

نيوزويڪ جي خاطوءَ ٽوني ڪلفٽن، جنهن تازو سرحد وٽ هندستان ۾ انهن پناهگيرن جي حالت روبرو وڃي ڏٺي، تنهن هيٺين رپورٽ موڪلي آهي:

هندستان ۽ پاڪستان جي سرحد وٽ، اسپتالون ۽ ڪئمپون ڏسڻ واري کي يقين ڪرڻو ٿو پوي تہ پنجابي فوج ظالم فوج آهي. مون اهي ٻارڙا ڏٺا جن کي شوٽ ڪيو ويو آهي، اهي مرد ڏٺا جن جي پنيءَ جو چم چهبڪن سان چيريو ويو

آهي، اهي پيءُ ماءُ ڏنا جي پنهنجي ٻارن کي پنهنجي اکين آڏو قتل ٿيندو ڏسي ۽ پنهنجي نياڻين جي عصمت دري ٿيندي ڏسي پاڳل ٿي پيا آهن. مون کي پڪ آهي ته اوپر پاڪستان ۾ ڪيئي هلاڪو خان ۽ چنگيز خان پيدا ٿي پيا آهن.

منهنجو شخصي رد عمل عجب جو هو. عجب ان ڳالھ تي ته انسان ايتري حد تائين ڪيئن وحشي ٿي سگهي ٿو.

ڪوس

هڪ ننڍڙي شرميلي ڇوڪري، جنهن جي بدن تي ڳاڙهن ۽ ساون گلن وارا ڳاڙها ليڙون ليڙون ٿيل ڪپڙا پيل هئا، تنهنجي آتم ڪهاڻي خاص طرح دردناڪ ۽ دهشت انگيز آهي. هوءَ ته هڪ بيضرر نينگري هئي، ڪنهن کي نقصان پهچائي نه ٿي سگهي. پر تڏهن به هن کي نه ڇڏيو ويو. مان جڏهن ڪرشن نگر جي اسپتال ۾ هن کي ڏٺو، تڏهن هوءَ ڦٽيل حالت ۾ ٻين ڦٽيلن سان گڏ پيئي هئي. هن پنهنجي ڪنڌ وارو زخم جو نشان هٿ سان ڪٽي لڪايو، اهو زخم هڪ پاڪستاني سپاهيءَ هن جو گلو ڪپڻ لاءِ ڪيو هو.

هن مون کي ٻڌايو ”مان عصمت آهيان، مرحيات اسحاق عليءَ جي ڌيءُ. منهنجو بابو ڪشتيا ۾ دڪاندار هو. ٻه مهينا اڳ هو صبح جو گهر مان دڪان ڏي ويو ۽ وري اڄ تائين مون هن کي نه ڏٺو آهي. ساڳئي رات مان سمهي پيئي هئس ته پنهنجي گهر ۾ رڙيون ۽ واڪا ٻڌم. اٿي وڃي ڏٺم ته پنجابي سپاهي هئا. منهنجون چار پينرون پٽ تي ميون پيون هيون ۽ پنهنجي ماءُ جو لاش پڻ ڏٺم. مان اڃا بيٺي ئي هئس ته هنن منهنجي ڀاءُ کي شوٽ ڪيو. هو سائنس جو گريجيوئيٽ هو. پوءِ هڪ سپاهيءَ مون تي چاقوءَ سان حملو ڪيو. مان زمين تي ڪري پيس ۽ مئل ماڻهوءَ جو مڪر ڪيم. جڏهن سپاهي هليا ويا تڏهن مان اٿي ڀڳس. رستي تي ڪنهن مون کي سهارو ڏيئي سائيڪل تي چاڙهيو ۽ هتي وني آيو.“

اوچتو، ڇڻ ته هوءَ پنهنجي گذريل واردات جو ويچار به سهي نه ٿي سگهي، هوءَ هڪدم ڪونيءَ کان ٻاهر نڪري ويئي.

ڊاڪٽر کان معلوم ٿيو ته هوءَ پهرين ڏينهن جڏهن اسپتال ۾ آئي هئي، سڄي پنهنجي ئي رت ۾ ٻڏل هئي.

ڇوڪري وري موٽي اچي منهنجي آڏو بيٺي. ”مان هاڻي ڇا ڪريان؟“ هن مون کان سوال ڪيو ”مون کي پنج پينر هيون، ڀاءُ هو، بابو ۽ امان هئا. هاڻي

منهنجو ڪو ڪونهي، ڪو ڪٽنب ڪونهي، مان يتيم آهيان. مان ڪيڏانهن وڃي ٿي سگهان؟ منهنجو ڇا ٿيندو؟“

”سڀ ٺيڪ ٿيندو“ مون بيوقوفن وانگر چيو ”تون هتي محفوظ آهين.“

مگر هن ڇوڪريءَ جو ڇا ٿيندو ۽ انهن هزارين ڇوڪرن، مردن ۽ ضاعفن جو ڇا ٿيندو جي پاڻ کي گهليندا سهليندا، انهن ڳوٺن کان هتي پهتا آهن جن کي لڳل باهيون، اوير پاڪستان جي آسمان کي روشن ڪنديون، مان روز رات جو ڏسندو آهيان؟

اگرتلا، جو ترپپورا جو مکيه شهر آهي ۽ سرحد کان فقط اڌ ميل آهي، ان جي اسپتال پاڪستاني لشڪر جي ستايلن سان ستي پيئي آهي. هڪ ڇئن ورهين جو ڇوڪرو آهي جنهن جي پيٽ ۾ گولي لڳي پر بچي ويو. هڪ عورت آهي جا خالي خالي نگاهن سان اهي گهٽنائون ٻڌائي ٿي ته: ڪيئن سپاهين سندس اکين آڏو پهرين هن جا ٻه ٻار ماريا ۽ سندس مٿان گوليون هلايون ان وقت ٽج پياڪ ٻار کي هن پنهنجي سيني سان لڳائي رکيو هو. گولي هن جي معصوم جي پٺي مان پار ٿيندي هن جي ٻانهن مان لنگهي ويئي. اتي جي ميڊيڪل سپرنٽينڊنٽ ڊاڪٽر دتا ٻڌايو ته ”گولي لڳڻ کان پوءِ هوءَ بيهوش ٿي ويئي. جڏهن هوش آيس تڏهن ٻار سميت گهلجندي گهلجندي سرحد تي پهتي.

هڪ ٻي مائي، جنهن جي هڪ ستر جو هڏو ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويل آهي ۽ پنهنجي تازي ڄاول ٻار کي ٻانهن ۾ پئي لوڏيائين. هن گولين لڳڻ کان پوءِ، سارين جي ڪيت ۾، وقت کان اڳ هي ٻار ڄڻيو هو. ان هوندي به هڪ هٿ سان ٻار کي قابو جهلي ۽ ٻئي هٿ سان پڳل ٽنگ گهليندي هتي پهتي هئي.

ڊاڪٽر دتا چيو ”مان هنن ماڻهن کان غيرواقف ڪين آهيان. پر هنن کي ايترو سخت جان ڏسي اچرج ٿو لڳيم.“

پر ٻيا اهڙا به آهن جي مقابلو ڪري نه سگهيا آهن ۽ صدمو سهي نه سگهيا آهن. مون کي به اهڙا ٻار نظر آيا جي فرش تي پولڙن وانگر هڪ ٻئي سان چنبڙيل هئا. ڊاڪٽر دتا چيو ”بين پناهگيرن کان معلوم ٿيو ته هفتو کن اڳ هنن ٻارن وارو ڳوٺ ساڙيو ويو ۽ ان جا سڀ رهاڪو قتل ڪيا ويا، سواءِ هنن ٻن ٻارن جي. هنن کي هتي ڏينهن ٿي ويا آهن پر پتو ڪونه ٿو پوي ته ڪير آهن. هنن تي ايتري دهشت طاري آهي جو هو ڳالهائي به ڪونه ٿا سگهن. بس هڪ جڳهه تي پيا آهن ۽

هنن کي هڪ ٻئي کان جدا ڪرڻ به مشڪل مسئلو ٿي پيو آهي. اهو چوڻ محال آهي ته هو وري ڳالهائي به سگهندا يا نه ۽ هنن جي دماغي حالت درست ٿيندي يا نه.“

آمريڪا جي ڪانگريس جي ميمبر ڪارنيليس گالهر جو اگرتلا جي اسپتال ڏسڻ ويو، تنهن چيو آهي ته هو، هندستان اهو ويچاريندي آيو هو ته ظلم جا داستان وڌاءُ ڪري دنيا کي ٻڌايا ويا آهن، پر جڏهن پاڻ سرزمين تي زخميل وڃي ڏٺم تڏهن پڪ ٿيم ته انهن خبرن ۾ وڌاءُ نه پر گهٽتاءُ ڪري ٻڌايون ويون آهن.“ هو ٻي مهاڀاري لڙائيءَ ۾ يورپ ۾ پيٽن واري محاذ تي ناميارو آفيسر هو. هن مون کي چيو ”مون ٻي مهاڀاري لڙائي ۾ فرانس جون بدترين جنگي ايراضيون ڏٺيون. نارمنديءَ جا قتل گاهه وغيره. پر مون ههڙا ڀيانڪ نظارا ڪونه ڏٺا، خبر ناهي ته مان پاڻ کي ڪيئن رئڻ کان روڪي سگهيو آهيان.“

ٻيا پرڏيهي به پهرين اهڙن ظلمن تي اعتبار نه ڪندا هئا، مگر جدا جدا ذريعن وٽان، بي انت ڪهاڻين جي بار بار ٻڌڻ ڪري هنن کي يقين ڪرڻو پيو.

هڪڙو پادري جان هيسٽنگس، جو بينگال ۾ ويهه ورهيه رهيو آهي، تنهنجو چوڻ آهي ته ”مون کي پڪ آهي ته سپاهين ننڍڙن ٻارن کي هوا ۾ اڇلائي وري سنگينن ۾ پڪڙيو آهي، ۽ ڇوڪرين سان بار بار زوري زنا ڪري هنن جي ڄنگهن جي وچ ۾ سنگينون ٿنبيون آهن.“

هيءَ ساري وحشانيت ظاهر ڪري ٿي ته يا ته پاڪستاني فوج رت جي پياس ۾ چريي ٿي پئي آهي، يا ڪنهن سوچيل ۽ سٽيل دهشت جي رٿا موجب مڙني بينگالين کي مارڻو اٿن.

ان جو معمار فوجي گورنر ليفٽيننٽ جنرل ٽڪا خان پيو ڏسجي. پاڪستان جي صدر کي به ٿوري گهٽي سُڌ هوندي، پر هن کي شايد اهو احساس نه هجي ته ابهمن کي جيئري جلايو پيو وڃي، نياڻين کي بازاري وٿ بنايو پيو وڃي ۽ ڪٽنبن جا ڪٽنب قتل ڪيا پيا وڃن. هن فوجي گورنر کي بغاوت کي ٻنجو ڏيڻ لاءِ چيو، ۽ ٽڪا خان ائين برجستائيءَ ۽ بيرحميءَ سان ڪيو آهي. نتيجي طور اوير پاڪستان اجا تائين نالي ۾ پاڪستان جو حصو آهي. پر گڏريل ٽن مهينن اندر، اولهه وارن، اوير وارن تي جي ظلم ۽ ڏاڍايون ڪيون آهن تن مان پڪ ٿي ٿئي ته اهو وقت پري ناهي جو پاڪستان به ملڪ بنجي وڃي. ۽ هي به ملڪ وري ڪين گڏبا. يا گهٽ ۾ گهٽ ايستائين جدا رهندا جيستائين هن ظلم جو شڪار، هي ڏهڪاريل ۽ لولو لنگڙو نسل پنهنجي يادگيرين سميت ختم نه ٿي وڃي.

❖

بنگال: هڪڙي قوم جو قتل

(نيوزويڪ، 6 آگسٽ 1971ع)

اها هڪ واجبي وينتي پئي نظر آئي. اوير پاڪستان جي حلوا گهات ڳوٺ جي ماڻهن کي گڏ ڪري، پاڪستاني لشڪر جي هڪ ميجر چيو ته ”زخمي سپاهين لاءِ فورن رت جي ضرورت آهي، ڇا هو رت جو دان ڏيندا؟“ نوجوان مرد ڪٽن تي سمهي رهيا. هنن جي نسن ۾ سيون ٽنبيون ويون. رت نڪرندو رهيو، نڪرندو رهيو، نڪرندو رهيو، تان جو هنن جا پساهه پورا ٿي ويا.

ڳوٺ ڪان اهو ته وسري ويو آهي ته هن کي پهرين ڪنهن اهو چيو، پر جڏهن ٻڌائين ته پناهگيرن کي عام معافي جو اعلان ڪيو ويو آهي، تڏهن هو پنهنجي گهر ڏانهن واپس سفر تي اسريو، پنهنجي ٻن نوجوان نينگرين کي ساڻ ڪري پيرين پنڌ مينهن جو پاڻي ۽ گپون جهاڳيندو، سڙيل ۽ سنسان ڳوٺن وٽان ڳهندو هليو. جڏهن پنهنجي زمين جي ٽڪر کي ويجهو پهتو، تڏهن سپاهين هن کي روڪيو. هن جي سامهون هن جي ٻنهي ڌيئرن جي لڄ لٽي ويئي، بار بار، ڪيئي بار.

هن جي عمر ٽي سال ڪن هئي ۽ هن جي ماءُ نوجوان هئي. هو ڪچي زمين تي وينا هئا، جا برسات جي ڪري آلي هئي. ٻار جو پيٽ اڀنگي نموني ڦوڪيل هو، هن جا پير سڄيل هئا. هن جي ٻانهن مرد جي آڱر ڪان وڌيڪ ٿلهي ڪونه هئي. ماءُ هن کي ريجهائي ڪجهه چانور کارائڻ جي ڪوشش ڪئي. گره وات ۾ پيو. هن هچڪي ڏني ۽ مري ويو.

❖

اوڀر پاڪستان: سعيد پور جا گوندا

(دي نيويارڪ ٽائيمس 19 آگسٽ 1971ع)

ليکڪ: ديال اگر والا

سليگري، هندستان: مان رنگپور ضلعي جي سعيد پور شهر ۾ 13 جون تي ٿيل ڪوس مان بچي ويلن مان هڪڙو بدنصيب آهيان. ان شهر ۾ غيربينگالي مسلمانن جي گهڻائي هئي. مان پاڻ کي بدنصيب ان ڪري ٿو ڪوٺيان جو منهنجي برادريءَ جا ڏيڍ سؤ کن ماڻهو ڪسجي ويا، جن ۾ منهنجو پيءُ ماءُ، ڀائر، ڀيڻويا، ڀائٽيا ۽ ڀائٽيون شامل آهن. انهن مڙني کي پاڪستاني فوج جي گوندن، غيربينگالي پوليس جي مدد سان کهي ڇڏيو.

اهو سڀ ڪجهه تڏهن شروع ٿيو جڏهن 26 مارچ جي رات جو يحيا خان جي لڏي اچي اسان جي گهر جو گهيرو ڪيو. رات جو چئين بجي ويهارو کن سپاهي اسان جي گهر ۾ گهڙي آيا ۽ اچي بابي کي بندوق ڏيکاري گرفتار ڪيائون. منهنجي پيءُ جو نالو تلسي رام اگر والا هو. پوءِ اسان جو سامان هيٺ مٿي ڪري ڦرلٽ ڪيائون. پوڻين پنجين بجي بابي کي وٺي هليا ويا. اسان جو قيمتي وٿون — روڪڙ، ڳهه ڳٺا، ريڊيو، واچون، ڪپڙا وغيره ساڻ کڻي ويا.

ان کان پوءِ حڪمنامو ٻڌوسين ته ڪوبه هندو، سعيد پور ڇڏي نه ٿو سگهي. 3 اپريل تي اسان کان زوريءَ مزوري ڪرائي ويئي. حوالدار فتح خان جي نظرداريءَ هيٺ اسان کي صبح جو ستين کان سانجهيءَ جو ستين تائين گارودنگي پل ناهڻ تي پورهيو ڪرڻو پوندو هو. فتح خان جي هٿ ۾ هر وقت چهبڪ هوندو هو، جنهن سان هو اسان کي ڏاڍي بي قياسيءَ سان ڦٽڪا هڻندو هو. هو اسان کي گاريون به ڏاڍيون ڏيندو هو: ”ڪافر جو اولاد“، ”غدار“ وغيره. اسان کان رشوت به وٺندو هو.

پوءِ اسان ٻاگ گائون پل ۽ هوائي اڏي تي به مزوري ڪئي. 18 مئي رات جو يارهين بجي تر جي گوندن جي سات سان فوج اٺ ماڻهو لڪائي ڀڄائي ويئي. ساڳيءَ رات انهن کي سنگينن سان خون ڪيو ويو.

6 جون تي اسان کي پوليس جي پهري هيٺ بس تي چاڙهي ڇانوڻي ۾ آندو ويو ۽ دولاب سان اسي کن هندو مردن، جن جي عمر 12 سالن کان وڌيڪ هئي، تن کي پڪڙي فوجي بنديخاني ۾ بند ڪيو ويو.

8 جون تي اسان کي هڪڙي ڪميشن آڏو پيش ڪيو ويو. هنن اسان مان هرهڪ جي متحرڪ ۽ غيرمتحرڪ ملڪيت جي فهرست ناهي. پوءِ ميجر جاويد هيٺيون سوال ڪيو: ”ڇا توهان هندستان لڏي وڃڻ ٿا چاهيو؟ يا پاڪستان ۾ رهڻ ٿا چاهيو؟ جي پاڪستان ۾ ترسڻ ٿا چاهيو تہ پوءِ توهان کي اسلام قبول ڪرڻو پوندو.“ اسان اهڙي سوال کي واهيات سمجهي رد ڪري ڇڏيو.

9 جون تي ميجر جاويد، ڪئپٽن بختيار، محمد قيوم، ۽ محمد زمان اسان جي گهرن ۾ ويا ۽ زالن کي ڌمڪائي چيائون تہ: ”جي توهان قيمتي شيون ڇپائڻ جي ڪوشش ڪئي تہ توهان جي مڙسالن کي قتل ڪيو ويندو.“ پوءِ هنن گهر ۾ باقي رهيل روڪڙ، زيور ۽ قيمتي وٿون ڦري ورتيون. هنن اسان ڪان خالي چيڪن ۽ پنن تي پڻ زوريءَ صحيحون ورتيون ۽ اسان جا بئنڪن ۾ پيل زر ۽ زيور بہ تڳائي ويا.

13 جون تي، رات جو ٻين بجي، پهريدارن اسان کي جاڳائي، هڪڙي لاريءَ ۾ ڪٽي ڏڪيو. اسان کي سعيد پور ريلوي ٽيشڻ تي آندو ويو. اسان جي ٻارن ٻچن کي بہ اتي پهچايو ويو هو. سعيد پور پوليس ٿاڻي جي ميجر جمال اسان کي ٻڌايو تہ چلهتي دنگ رستي توهان کي هندستان نيو پيو وڃي. اسان کي ڪٽنبن سميت گاڏيءَ ۾ سوار ڪيو ويو. ڪل چار سو مارواڙي، بينگالي ۽ بهاري (هڙئي هندو) هئا. سيني کي غيربينگالي پوليس ۽ فوج جي پهري هيٺ ڇئن گاڏين ۾ واڙيو ويو.

اجا اوندهہ هئي. گاڏي، ٽيشڻ کان ميل کن اڳتي هلي بيهي رهي. اتي ماران ڪنر نالي هڪڙو قبرستان هو. اتي سعيد پور جا گونڊا، تلوارون ۽ خنجر ڪنيو اول ئي تيار بيٺا هئا. وڏيون اونهيون کڏون بہ کوٽيون ويون هيون تہ جئن اسان کي کهي اتي ئي پوريو وڃي.

جئن ئي گاڏي بيٺي تہ اهي پنجويهہ سپاهي، جي اسان سان گڏ گاڏيءَ ۾ آيا هئا سي بندوقون تاڻي گاڏيءَ جي چوگرد ڦري بيهي رهيا. ٿوري دير کان پوءِ ڪاسائين پنهنجو ڪم شروع ڪيو. اسان هراس مان ڏٺو تہ چار گونڊا پهرين گاڏيءَ ۾ چڙهي ويا. (اسين ٻئي گاڏي ۾ هئاسين) هنن هڪڙي ماڻهوءَ جا هٿ پير ٻڌا ۽ هن کي پريرو نيئي، ترار سان هن جي سسي ڪپي ڇڏيائون.

جڏهن مون ستن ڄڻن سان اها ويڌن ٿيندي ڏٺي تڏهن پهريدارن کي شخصي وينتي ڪيم تہ مون کي کهڻ بدران شوٽ ڪيو وڃي. هنن مون کي دڙڪو ڏئي

ماٺ ڪرڻ لاءِ چيو ۽ ٻڌايو تہ سيني کي ساڳئي نموني ذبح ڪيو ويندو، جو تہ بالا اختياريءَ وارن جو اهڙو فرمان آهي، چاڪاڻ تہ گوليون اهڙيون سستيون ڪونہ آهن جو ڪافرن ۽ غدارن تي ضايع ڪيون وڃن.

ٻيءَ گهڙيءَ اوچتو اسان گاڏيءَ مان ٽپو ڏيئي ڀڄڻ شروع ڪيو. سپاهين انڌاڌنڌ اسان تي گوليون وسائي ڏنيون. اسان ٻہ ٽڙندا ٽاٻڙندا ڊڪندا وياسين. ٻئي گاڏي ۾ اسي ڄڻا هئاسين، جنهن مان ايڪيهہ ڄڻا جان بچائي ڀڄي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿياسين. اسان هڪڙي ڳوٺ ۾ وڃي پناهہ ورتي ۽ بينگالي مسلمانن جي مدد سان سوا سؤ ميل رستو پيرين پنڌ لتاڙي 20 جون تي هندستان پهتاسين.

(پريو ديال اگر والا، اوير بينگال جو پناهگير آهي، ۽ هنن گهٽنائن کان اڳ، پيءُ سان گڏ سٽيءَ جو واپار ڪندو هو.)

❖

مارشل لا حڪم نمبر 148

سرڪاري جائداد کي نقصان رسائڻ جي سزا موت

1 ـ ڪوبہ ماڻهو، يا ماڻهن جو ٽولو، جيڪڏهن رستن، ريلواين، واهن، هوائي اڏن، تار ۽ ٽيليفون جي ساز سامان يا ڪنهن بہ سرڪاري ملڪيت کي نقصان پهچائيندو، يا هٿ چراند ڪندو، يا دخل اندازي ڪندو، تہ هن تي قانوني ڪاروائي ڪئي ويندي، ۽ هن جي وڌ ۾ وڌ سزا موت ٿيندي.

2 ـ اهڙي گڙٻڙ واري جڳهہ جي چوڌاري رهندڙ ماڻهو پڻ گڏيل سزا جا حقدار سمجهيا ويندا.

❖

پـه لک بينگالي زالون

سپاهين جون ستايل، مڙسن جون تڙيل

(ٽورنٽو گلوب ائنڊ ميل، 18 جنوري 1972ع)

جنيوا (اي پي) ”اٽڪل پـه لک بينگالي زالون، جن سان جنگ دوران، پاڪستاني سپاهين زوريءَ زنا ڪئي هئي، تن کي مسلمان برادريءَ لوڌي ڪڍي ڇڏيو آهي، ۽ هاڻي هنن جو ڪوبـه ڌڻي سائين ڪونهي.“ هي لفظ چيا آهن پادري ڪينٽاروبُما، جو تازو ڍاڪا مان آيو آهي. هن وڌيڪ چيو تـه ”مسلمانن ۾ رواج آهي تـه هو ان زال کي واپس نـه وٺندو جنهن کي ڪنهن غيرمرد هٿ لاتو هوندو، پوءِ چو نـه ڪٽي ان عورت جي زوريءَ لڄ لٽي ويئي هجي.“

”بنگلاديش جي نئين حڪومت ان رواج کي پيچڻ جي ڪوشش ڪري رهي آهي.“ هن چيو ”هو مڙسن کي چون ٿا تـه هي زالون مظلوم هيون، ۽ هنن کي قومي سورميون ڪري ليکيو وڃي. ڪن مڙسن پنهنجي زالن کي واپس ورتو آهي، پر اهڙا ڪي ٿورا آهن، تمام ٿورا.“

مسٽر بُما، جو دنيا جي ديولن جي جماعت جي ايشيائي امداد جي ڪم جو سيڪريٽري آهي، تنهن چيو تـه ايندڙ هفتي هن جي جماعت جنيوا ۾ گڏبي ۽ هنن عورتن لاءِ ڪجھ ڪرڻ جي باري ۾ سوچيندي.

ٽيڪسٽ اِنٽري ۽ اِي بُڪ ڪمپوزنگ: سڪندر علي ابڙو، قمبر علي خان

وڌيڪ ڪتابن لاءِ ڪِلڪ ڪريو: http://geocities.com/sindhiawami

سنڌي عوامي برقي ـ ڪتاب
Sindhi Awami e-Books

گيت: استاد بخاري

ياڙِي ماڻهو: ياڙي تي جَلاد گهرايون بينا هِن،
سورهيہ ماڻهو: ٻيڙيون پايون، سيس سهايون بينا هِن.

ڦورُو ماڻهو: سيڪجهہ ڦريون پوءِ بہ ڦرڻ لئہ ڦيرا ڏين،
ڦريل ماڻهو: ٻيو تہ ڇڏيو پر ديس ڦرايون بينا هِن.

ڪُوڙا ماڻهو: ڪُوڙ نسورو، ايندڙ ويندڙ کي آڇن،
سچّا ماڻهو: سورهن آنا سچّ لڪايون بينا هِن.

پورا ماڻهو: پيڪيون ڏيئي، سياڻن کي تا سمجهائن،
سياڻا ماڻهو: سيڪجهہ سمجهيون وات سبايون بينا هِن.

ٻوڏا ماڻهو: هٿ ۾ قرآن، ڪڇ ۾ ڪاتيون ۽ چاقون،
ٻوليا ماڻهو: هٿ ۾ ڏاڪئون نيڻ وِڇايون بينا هِن.

رهزن ماڻهو: بگهڙن وانگون تُوليون ٺاهيون، روڪن راهون،
رهبر ماڻهو: هرڻين وانگر نيڻ ٽمايون بينا هِن.

هلڪا ماڻهو: ڪڪرن وانگر ڇوٽ ڇڙهي گجڪارون ڪن،
ڳورا ماڻهو: جبلن وانگر ساهہ سُڪايون بينا هِن.

شاهي ماڻهو: پاڻ وڻايون، ڇا نہ وڃايون وينا هِن،
شاعر ماڻهو: شان اجا ”استاد“ بچايون بينا هِن.